

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Magistratura Mərkəzi”

Əlyazması hüququnda

məmmədova arzu nizami qızı

“Maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlili
problemləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:	prof., i.e.d. Səbzəliyev S.M.
Magistr proqramının rəhbəri:	prof., i.e.n. Daşdəmirov Ə.İ.
Kafedra müdiri:	prof., i.e.d. Səbzəliyev S.M.

BAKİ – 2015

MÜNDƏRİCAT

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI	3
FƏSİL I. GƏLİRLƏRİN VƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN UCOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	8
1.1. Əsas, sair və maliyyə əməliyyat gəlirlərinin ucotu xüsusiyyətləri	
1.2. Satışın maya dəyərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusiyyətləri	14
1.3. Mənfəət və zərərlərin ucotu xüsusiyyətləri	17
1.4. Mənfəət və zərərlərin Milli Mühasibat Ucotu Standartlarında əks etdirilməsi xüsusiyyətləri	21
FƏSİL II. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN UÇOTUNUN BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYĞUNLAŞDIRILMASI	34
2.1. Maliyyə nəticələrinin uçotunun beynəlxalq standartlarının nəzəri əsasları	
2.2. Maliyyə nəticələrinin uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının əsas prinsipləri	38
2.3. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqda hesabatın təkmilləşdirilməsi	44
2.4. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatların beynəlxalq standartlarının konsepsiyası	47
2.5. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın beynəlxalq formalarının quruluşu və məzmunu	54
FƏSİL III. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN VƏ MƏNFƏƏTDƏN İSTİFADƏNİNİN TƏHLİLİ	61
3.1. Mənfəətin əmiili təhlilinin metodikası	
3.2. Xalis mənfəətin formalaşmasının, bölüşdürülməsinin və istifadəsinin təhlili	69
3.3. Mənfəətdən istifadənin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsiri	75
3.4. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin analitik tədqiqi və onun proqnozlaşdırılması imkanları	79
NƏTİCƏ	85
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	86

İşin ümumi xarakteristikası.

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət iqtisadi kateqoriya olmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirir, hazırlanılan malların (iş və xidmətlərin) səmərəlilik meyarıdır, habelə izafi məhsulun dəyərini əks etdirən xalis gəlirin formalarından biridir.

Mənfəət necə bir iqtisadi kateqoriya kimi müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

Mənfəət müəssisəninin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan iqtisadi səmərəni xarakterizə edir. Müəssisədə mənfəətin mövcudluğu o deməkdir ki, onun fəaliyyəti ilə əlaqədar gəlirlər xərcləri üstələyir.

Mənfəət stimullaşdırıcı funksiyaya malikdir və o, eyni zamanda müəssisənin maliyyə nəticələri və maliyyə resurslarının əsas ünsürüdür. Vergiləri və digər məcburi öhdəlikləri ödədikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin payı istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, müəssisənin elmi-texniki və sosial inkişafı, işçilərin maddi marağının maliyyələşdirilməsi üçün kifayət həcmdə olmalıdır.

Mənfəət eyni zamanda müxtəlif səviyyəli büdcənin formalaşmasının ən mühüm mənbələrindən biridir.

Mənfəət, istehsalın səmərəliliyini, istehsal olunan məhsulların həcmi və keyfiyyətini, əmək məhsuldarlığının vəziyyətini, maya dəyərinin səviyyəsini daha tam əks etdirməlidir. Bununla yanaşı mənfəət kommersiya hesablamalarının möhkəmləndirilməsinə, mülkiyyətin hər hansı bir formasında istehsalın intensivləşdirilməsinə stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Mənfəət, təkcə müəssisəninin təsərrüfatdaxili ehtiyaclarının təmin olunması mənbəyi deyildir, o həmçinin bütün səviyyələrdə büdcənin formalaşmasında və maddi fondların yaradılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Mənfəət müəssisənin fəaliyyətinin sonuncu maliyyə nəticəsi kimi məhsul istehsalına və satışına çəkilən xərclərin ümumi məbləği ilə satışdan əldə olunan vəsait (müxtəlif təsərrüfat əməliyyatlarından zərərləri nəzərə almaqla) arasındakı

fərqdən ibarətdir. Beləliklə, mənfəət həm müsbət, həm də mənfi işarəli və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan çoxsaylı komponentlər nəticəsində formalaşır.

İqtisadi və sosial problemlərin həllində mənfəətin xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu problem daima iqtisadçı alimlərin və praktiklərin çox böyük diqqət mərkəzindədir. Həmin iqtisadçılar mənfəətin mahiyyətini və vəzifələrini, onun formalaşması və istifadəsi mexanizmini hərtərəfli araşdırmış və araşdırmaqdadır. Mənfəətin iqtisadi mahiyyətini düzgün dərk etmək və onun funksiyalarını dəqiq müəyyənləşdirmək onun formalaşması və istifadəsinin dəqiq və səmərəli mexanizminin işlənilməsinə şərait yaradır.

Bununla yanaşı, iqtisadçı alimlər arasında, həmçinin idarəolunmanın inzibati-amirlik dövründəki normativ sənədlərdə mənfəətin mahiyyəti və funksiyaları düzgün traktovka olunmamışdır, hər bir müəssisə üçün ayrılıqda və ölkə iqtisadiyyatı üçün bütövlükdə onun rolu və əhəmiyyəti aşağı salınmışdır. Bütün bu sadalananlar iqtisadi inkişafın sürətini ləngitmiş, iqtisadiyyatın fəalliyətinin səmərəliliyinə gətirib çıxarmış və müvafiq surətdə cəmiyyətdə sosial vəziyyətin pisləşməsi ilə nəticələnmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq mənfəətin formalaşması və istifadəsi mexanizmini yenidən qurmaq zərurəti meydana çıxır və həmin işin ən mühüm ünsürü mühasibat uçotu və təhlillə bağlıdır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, mənfəətin uçotu metodikasının respublikada mövcud vəziyyəti, mənfəət və zərər haqqında hesabatın strukturu və mahiyyəti müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması da, mənfəətin formalaşması və istifadəsi haqda informasyalar kifayət qədər deyildir, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti beynəlxalq standartlar səviyyəsində təhlil aparmağı bir qədər cətinləşdirilir.

İqtisadçı alimlər arasında mənfəətin mahiyyəti və funksiyalarına münasibətdə, onun müxtəlif göstəricilərini, onların hesablanması və təhlili metodikasının müəyyənləşdirilməsində də vahid fikir yoxdur. Əsaslandırılmış nəzəri müddəaların və araşdırmaların olmaması mənfəətin uçotu və təhlili, habelə bu işə praktik yanaşmaları hazırlamağa imkan vermir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında yuxarıda sadalanan məsələlərin kompleks şəkildə araşdırılmasında müəyyən laqeydliyə və durğunluğa təsadüf olunur.

Yuxarıda qeyd olunanlar bazar münasibətlərinə şəraitində mənfəətin uçuğu və təhlili mexanizminin təkmilləşdirilməsi işində prinsipə yeni araşdırmalara həsr olunan tədqiqatın aktuallığını bir daha sübut edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasının başlıca məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəticələrinin uçuğu və təhlilinin gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Bununla əlaqədar olaraq dissertasiya işinin qarşısında bilavasitə aşağıdakı vəzifələr durur:

- mənfəətin mahiyyəti və funksiyalarını tədqiq etmək və açıqlamaq;
- maliyyə nəticələrinin göstəriciləri sistemini öyrənmək və onların uçuğu və təhlilinin metodologiyasının ümumi əsaslarını formalaşdırmaq;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin formalaşması və bölüşdürülməsi (istifadəsi) mexanizmini nəzərdən keçirmək;
- mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin uçuğu metodikasını gələcəkdə daha da təkmilləşdirmək üzrə təkliflər hazırlamaq;
- maliyyə nəticələrini təhlil etmək və bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun təkmilləşdirilməsi yollarını əsaslandırmaq.

Tədqiqatın predmeti və ümumi metodologiyası. Tədqiqatın predmeti dedikdə, maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçuğu və təhlilinin nəzəri, metodik və praktik məsələlərini araşdırmaq başa düşülür. Aparılan tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının qanunları, Respublika Prezidentinin fərman və sərəncamları, habelə Nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin gəlirlərin və xərclərin formalaşması üzrə normativ sənədləri, bazar iqtisadiyyatının müasir şəraitində müəssisələrdə mənfəətin formalaşması və istifadəsinin uçuğu mexanizmi təşkil edir. İşdə eyni zamanda mənfəətin mahiyyəti və funksiyaları, onun göstəricilərinin formalaşması və istifadəsi metodologiyası problemləri üzrə

mövcud iqtisadi ədəbiyyatdan geniş istifadə olunmuşdur. Bundan başqa maliyyə nəticələri haqda hesabatı tənzimləyən materiallardan, müəssisədə mənfəətin uçotuna dair xüsusi ədəbiyyatdan, elmi-praktik konfransların materiallarından və s. mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aparılmasında və uçot-statistik məlumatların işlənilməsində təhlilin mücərrəd-məntiqi metodu, iqtisadi təhlilin müxtəlif priyomları, xüsusən də monoqrafik müqayisə, qrafik təsvir və s. üsullar tətbiq edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində maliyyə nəticələrinin mahiyyəti və vəzifələrinin açıqlanması və dəqiqləşdirilməsi də öz təcəssümünü tapır. Dissertasiyada əsaslandırılır və sübut edilir ki, mənfəətin mahiyyəti və vəzifələri istehsal üsulundan asılı olmayaraq dəyişilməz qalır. Bununla əlaqədar qeyd olunur ki, mənfəətin formalaşması və istifadəsi mexanizmi eyni istiqamətdədir və onlar bütün hallarda mənfəətin kəmiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Magistrant, dissertasiya işində mənfəətin formalaşması və istifadəsinin uçotu və təhlili prosesində bir sıra çatışmamazlıqları aşkara çıxarmışdır.

Dissertasiyada aparılan tədqiqat əsasında mənfəətin formalaşması, vergiyə cəlb olunması, mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi mexanizminin gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi üçün metodoloji yanaşmalar və bəzi təkliflər hazırlanmışdır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı və uçotun yeni obyektlərinin təzahürü ilə əlaqədar olaraq maliyyə nəticələrinin formalaşmasının prinsipcə yeni sxemi verilmişdir. Bu sxem əsasında müəssisənin fəaliyyət növləri üzrə mühasibat uçotu hesablarında maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçotu metodikası hazırlanmışdır.

Dissertasiya işində tədqiqat obyektinin materialları əsasında balans mənfəətinin səviyyəsinin, strukturunun və dinamikasının kompleks təhlili aparılmışdır. Xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsinin təhlilinin qüvvədə olan metodikasına qiymət verilmişdir. Bu əsasda da bazar iqtisadiyyatı şəraitində xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsinin təhlilinə dair metodik yanaşma hazırlanmışdır. Təklif olunan metodoloji yanaşma informasiya, başqa sözlə,

maliyyə nəticələri haqda hesabat mənbələrinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır. Göstərilən hesabat formasının təkmilləşdirilməsinə dair də işdə bəzi təkliflər var. İşdə mənfəətin marjinal situasiya təhlilinə də yer verilmişdir.

İşin praktik əhəmiyyəti. Maliyyə nəticələrinin uçotuna və təhlilinə dair müəllif tərəfindən hazırlanılan və formalaşdırılan nəzəri və praktik tövsiyələr müəssisədə mənfəətin formalaşması və uçotu mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsasını qoya bilər. Nə qədər ki, uçot və təhlil belə bir mexanizmin ünsürüdür, bir o qədər də işdə verilən nəticə və təkliflər mənfəətin uçotunun təkmilləşdirilməsində mühüm istiqamət sayılır.

Maliyyə nəticələrinin uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsinə dair müəllifin irəli sürdüyü təkliflər müvafiq normativ sənədlərin işlənilib hazırlanılmasında da müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər.

İşin sonunda aparılan tədqiqatdan irəli gələn bir sıra nəticə və təkliflər verilmişdir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 86 səhifədir.

FƏSİL I. GƏLİRLƏRİN VƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN UCOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

1.1. Əsas, sair və maliyyə əməliyyat gəlirlərinin ucotu xüsusiyyətləri

Əsas əməliyyat gəlirləri Hesablar Planının 6-cı bölməsinin 60-cı maddəsində uçota alınır. Bu məqsədlə 601 № -li “Satış”, 602№ -li “Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması”, 603№ -li “Verilmiş güzəştlər” adlı hesablardan istifadə edilir.

Əsas fəaliyyətə aid edilən malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi, royaltilərdən, tikinti müqavilələrindən, icarədən və digər satış əməliyyatlardan daxilolmalar 601 № -li “Satış” hesabında uçota alınır.

Tikinti müəssisələrində 601 № -li hesabın kreditində başa çatdırılmış tikinti obyektlərinin, yaxud podrat və subpodrat müqavilələri üzrə yerinə yetirilmiş işlərin sifarişçilərlə, podratçı, yaxud subpodratçılar arasında hesablaşmalar üçün əsas sayılan sənədlər üzrə müəyyən edilmiş dəyəri aşağıdakı hesablarla müxbirləşmə əks etdirilir:

171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

Hesabat dövrünün sonunda maliyyə nəticəsini müəyyənləşdirmək üçün satış hesablarında hər hansı bir qalıcıl qalmaması şərtilə 801 “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabına silinir.

Əgər, müəssisə satılmış malların geri qaytarılmasını qəbul etmək siyasətini tətbiq edirsə, bu zaman qaytarılan malların məbləği 602 №-li “Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması” hesabının debetinə, pul vəsaitləri uçota alınan hesabların (221, 222, 223 №-li hesablar) kreditinə yazılmalıdır.

Əsas əməliyyat gəlirlərinin uçotu ilə bağlı təsərrüfat faktlarının hesablarda əks etdirilməsi aşağıdakı kimidir:

1. Hazır məhsullar, mallar və digər ehtiyatlar alıcılara təqdim olunmuşdur:

D-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

K-T 601 “Satış” hesabı

2. Nağd pulla satışdan kassaya daxil olmuşdur:

D-T 221 “Kassa”

K-T 601 “Satış”

3. İşçilərə əmək haqqı hazır məhsul vasitəsilə ödənilmişdir:

D-T 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

K-T 601 “Satış”

4. Hesabat dövrünün sonunda satışdan alınan mənfəət silinmişdir:

D-T 602 “Satış”

K-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

5. Müəssisənin istehsal etdiyi 80 ədəd soyuducu 24000 manata satılmışdır:

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

K-T 601 “Satış”

6. Satılmış soyuducunun 1500man. Məbləğində 5 ədədi qaytarılmışdır:

D-T 602 “Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

Sair əməliyyat gəlirləri Hesablar Planının **61-ci maddəsində 611№-li “Sair əməliyyat gəlirləri”** hesabında uçota alınır. Bu hesaba əsas fəaliyyət aidiyyəti olmayan digər gəlirlər daxil edilir. Eyni zamanda uzunmüddətli aktivlərin satışı, onların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ayrılmış məbləğlər, əvəzsiz alınmış aktivlər, cərimələr, əvvəlki illərin gəlirləri, silinmiş ümitsiz borcların məbləğləri və material ehtiyatlarının bərpa olunan məbləğləri aiddir.

“Sair əməliyyat gəlirləri” adlı **611 №-li** hesabın tərkibində aşağıdakı subhesablar nəzərdə tutulmuşdur:

611-1 “Torpaq, tikili, avadanlıq və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından digər gəlirlər”

611-2 “Yenidən qiymətləndirmədən gəlirlər”

611-3 “Əvəzsiz alınmış aktivlər”

611-4 “Cərimələr və digər oxşar ödənişlər”

611-5 “Keçmiş illər üzrə gəlirlər”

611-6 “Ümitsiz borcların bərpası”

611-7 “Silinmiş ehtiyatların bərpası”

611-8 “Məzənnə fərqləri üzrə gəlirlər”

Müvafiq məbləğlər yuxarıda sadalanan subhesabların kreditinə yazılır. Müəssisənin fəaliyyətinin bir hissəsinin satılması nəticəsində əldə edilən gəlir hesablار Planının **62 –ci maddəsinin 621 №-li “Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət”** hesabında uçota alınır. Təbii ki, müəssisənin maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar onun istehsal seşlərindən birisi satılmışdır. Əldə edilən məbləğ 621 №-li hesabın kreditinə yazılır.

Hesablار Planının **63-cü maddəsində 631 №-li “Maliyyə gəlirləri”** adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur. Bu hesabda faiz gəlirləri, əldə olunmuş dividend gəlirləri, maliyyə icarəsi üzrə gəlir, maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərinin dəyişməsindən gəlirlər və faiz yaradan öhdəliklər üzrə məzənnə gəlirləri uçota alınır. Eyni zamanda Hesablار Planının **64-cü maddəsində “Fövqəladə gəlirlər” adlı 641 №-li hesab** nəzərdə tutulmuşdur.

Maliyyə gəlirlərinin və fəvqəladə gəlirlərin hesablarda əks etdirilməsi qaydası aşağıdakı kimidir:

1. Müəssisə özünün avtomobillərindən birini satmışdır:

D-T 221 “Kassa”

K-T 611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

2. Ehtiyat hissə anbara mədaxil edilmişdir:

D-T 201 “Material ehtiyatları”

K-T 611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

3. İstehsal seşlərindən birisi satılmışdır:

D-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

K-T 621 “Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət”

4. Borcun bir hissəsi ödənilmişdir:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesablari”

K-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

5. Cərimə alınmışdır:

D-T 221 “Kassa”

K-T 631 “Maliyyə gəliri”

6. Divident əldə edilmişdir:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 631 “Maliyyə gəliri”

7. Qonşu şirkətində yanğın baş verən zaman müəssisəyə dəyən ziyanə görə kompensasiya alınmışdır:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 641 “Fövqəladə gəlirlər”

Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq müəssisələr özlərinin uçot siyasətində qeyd etməklə, istehsalın xarakterindən iş və xidmətlərin növlərindən asılı olaraq satışın həcmi iki üsulla müəyyənləşdirirlər:

- Satılmış (dəyəri ödənilmiş) məhsullara, mallara, yaxud görülən iş və xidmətlərə görə
- Dəyəri ödənilmədən satış üçün yola salınan məhsullar, mallara və göstərilən xidmətlərə görə

Mühaibat uçotunda barter əməliyyatlarında da satışın həcmi müəyyənləşdirmək üçün mövcud olan iki üsuldən istifadə edilir.

Barter əməliyyatları ilə dəyəri ödənildikcə müəssisəyə daxil olan məhsullar, mallar, əsas vəsaitlər və s. əmlak müvafiq hesabların debetində **531 №-li “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları ”** yaxud **431 №-li “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları”** adlı hesabların kreditində əks etdirilir. Eyni zamanda müvafiq sürətdə **601 №-li “Satış”** və **611 №-li “Sair əməliyyat gəlirləri”** hesablarının krediti və **431 №-li “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları”** yaxud **531 №-li “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları”** adlı hesabların debeti üzrə borclar barter əməliyyatları ilə dəyəri ödənilən məhsulların, əsas vəsaitlərin və s. əmlakın, yaxud da alınmış iş və xidmətlərin həcmi qədər azaldılır. Həmçinin barter

əməliyyatları qaydasında satış üçün yola salınmış məhsulları, əsas vəsaitləri və sair əmlakın, yaxud yerinə yetirilmiş iş və xidmətləri maya dəyəri müvafiq satış hesablarının debetinə silinir. Beləliklə, bu dəyərlər əvvəlcə uçota alınmış müvafiq hesabların krediti və uyğun gələn satış hesablarının debeti ilə müxabirləşir.

Göstərilən əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələri **801 №-li “Ümumi mənfəət (zərər)”** hesabına silinir.

Barter əməliyyatları dəyəri ödənilmədən satışa yola salınmış məhsullara, yaxud da yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə həta keçirildikdə, müvafiq satış hesablarının kreditinə və **171 №-li “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”**, yaxud **211 №-li “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”** hesablarının debetində əks etdirilir. Eyni zamanda müvafiq satış hesablarının debeti satışa yola salınmış məhsulların, əsas vəsaitlərin və s. əmlakın və ya yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin maya dəyərini uçota alan hesablarla müxabirləşir.

Barter əməliyyatları ilə bağlı xərclərin uçotu(qaimə, kommersiya xərcləri, gömrük rüsumu və s. xərclər, habelə ƏDV və aksiz ilə əlaqədar xərclər nağd və ya nağdsız hesablaşma üzrə satış üçün qüvvədə olan) ümumi qaydada həyata keçirilir.

Barter əməliyyatlarının uçotda müvafiq hesablarda əks etdirilməsi qaydası aşağıda verilmişdir:

1. Barter üzrə hazır məhsul göndürülmüşdür:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 204 “Hazır məhsul”

2. Kommersiya xərcləri silinmişdir:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

3. Məhsul müqavilə qiyməti əsasında alıcıya təhvil verilmişdir:

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

D-T 601 “Satış”

4. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

5. Barter əsasında alınan avadanlıq mədaxil olunmuşdur:

D-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

6. ƏDV ayrıca göstərilir:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

7. ƏDV silinmişdir:

D-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

K-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

8. Qarşılıqlı zəçot edilmişdir:

D-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

K-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

9. Göndərilən məhsul maya dəyəri ilə silinmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 204 “Hazır məhsul”

10. Satış xərcləri silinmişdir:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

11. Məhsul müqavilə qiyməti ilə alıcıya təhvil verilmişdir:

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

K-T 601 “Satış”

12. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

13. Barter əsasında mal mədaxil edilmişdir:

D-T 205 “Mallar”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

14. ƏDV ayrıca göstərilmişdir:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

15. Barter üzrə ödəmələr qarşılıqlı zaçot edilmişdir:

D-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

K-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

1.2. Satışın maya dəyərinin müəyyənəşdirilməsi xüsusiyyətləri

Hesablar Planının **7-ci bölməsində xərclər göstərilir. 70-ci maddədə 701№-li “Satışın maya dəyəri”** uçota alınır. Bu hesabda məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından gəliri əldə edilməsi bağlı bütün xərclər əks etdirir. Xammalın, təkrar satış üçün nəzərdə tutulan malların dəyəri, istehsal hərəkəti ilə bağlı xərclər, amortizasiya və digər xərclər də bu hesabda qeydə alınır.

Müvafiq xərclər, hesabat dövrünün sonunda istehsal məsrəfləri, yaxud digər hesablardan satışın maya dəyəri hesabına silinir.

Kommersiya xərcləri **71-ci maddə 711№-li “Kommersiya xərcləri”** adlı hesabda əks etdirilir. Bu hesabda reklam, marketinq, kommersiya işinə aidiyyəti olan aktivlərin amortizasiyası, bu fəaliyyətə aid işçi heyətilə bağlı xərclər, habelə satışla əlaqəsi olmayan digər təchizat işləri aiddir.

Inzibati xərclər **72-ci maddədə 721 №-li “İnzibati xərclər”** hesabında uçota alınır. Müvafiq hesabda idarəetməyə çəkilən bütün xərclər, o cümlədən müdiriyyətin və inzibati heyətin əmək haqqı, ofis, nümayəndəlik xərcləri, inzibati aktivlərin amortizasiyası və digər xərclər öz əksini tapır.

Sair əməliyyat xərcləri **73-cü maddədə 731 №-li “Sair əməliyyat xərcləri”** hesabında əks etdirilir. Bu hesabda uzunmüddətli aktivlərin satışından zərərlər, yenidən qiymətləndirmə xərcləri, aktivlərin balans dəyərinin azalması ilə əlaqədar uçotda düzəlişlər, cərimələr və buna oxşar digər ödənişlər, xarici valyuta mübadiləsi xərcləri, şübhəli və ümitsiz borclar, qiymətdən düşmə üzrə zərərlər və digər xərclər uçota alınır.

Hesablar planının **75 – ci maddəsində 751 №-li “Maliyyə xərcləri”** adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hesabda faiz xərcləri, konvertasiya olunan istiqrazlar üzrə faiz xərcləri, maliyyə icarəsi üzrə faiz xərcləri, maliyyə alətlərinin ədallətli dəyərinin düşməsi üzrə xərclər və faiz xərcləri yaradan öhdəliklər üzrə məzənnə xərcləri öz əksini tapır.

Nəhayət, **76 – ci maddədə 761 №-li “Fövqaladə xərclər”** hesabında əvvəlcədən gözlənilməyən, yəni fəvqaladə hadisələr nəticəsində yaranan xərclər qeydə alınır.

Satışı maya dəyəri ilə bağlı əməliyyatlar hesablarda aşağıdakı qaydada əks etdirilir:

1. Satılan hazır məhsullar satışın maya dəyərinə silinmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 204 “Hazır məhsul”

2. Mallar alış qiymətilə satışın maya dəyərinə silinmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-t 205 “Mallar”

3. Hesabat dövrünün sonunda istehsal məsrəfləri silinmişdir:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 202 “İstehsal məsrəfləri”

4. ƏDV və yaxud aksizlər hesablanmışdır:

D-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

5. Hesabat dövrünün sonunda satışın maya dəyəri zərərə silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət”

K-T 701 “Satışın maya dəyəri”

6. Reklam xərcləri hesablanmışdır:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları”

7. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 241 “Əvəzləşdirilən ƏDV”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

8. Xarici şirkətin bazarının marketing tətqiqi aparılmışdır:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 431 “Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları”

9. Satış şöbəsinin işçilərinə əmək haqqı hesablanmışdır:

D-T 711 “Kommersiya xərcləri”

K-T 533 “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar”

10. Ofis binasına amortizasiya hesablanmışdır:

D-T 721 “İnzibati xərclər”

K-T 112 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Amortizasiya”

11. Xaricdən gələn nümayəndənin otel xərci ödənilmişdir:

D-T 721 “İnzibati xərclər”

K-T 221 “Kassa”

12. Müdiriyyətin əmək haqqına uyğun sosial sığorta haqqı hesablanmışdır:

D-T 721 “İnzibati xərclər”

K-T 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər”

13. Satılan avadanlıq ilk dəyəri ilə silinmişdir:

D-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

K-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər”

14. Satılan avadanlığın amortizasiya olunmamış hissəsi nəzərə alınmışdır:

D-T 112 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Amortizasiya”

K-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

15. Avadanlığın satılmasından alınan vəsait banka daxil olunmuşdur:

D-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 611 “Sair əməliyyat gəliri”

16. ƏDV hesablanmışdır:

D-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

17. Fəaliyyətini dayandıran sex satıldıqdan sonra ilk dəyərlə silinmişdir:

D-T 741 “Fəaliyyətin dayandırılmasından zərərlər”

K-T 111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər”

18. Söküntü işlərini həyata keçirən firmaya kreditor borcu yaranmışdır:

D-T 741 “Fəaliyyətin dayandırılmasından zərərlər”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

19. Qısamüddətli bank kreditlərinə görə faizlə bağlı borc yaranmışdır:

D-T 751 “Maliyyə xərcləri”

K-T 501 “Qısamüddətli bank kreditləri”

20. Lizing üzrə borcun vaxtı keçdiyindən faiz ödənilmişdir:

D-T 751 “Maliyyə xərcləri”

K-T 221 “Kassa”

21. Güclü külək nəticəsində anbarı tavanı çökdüyündən buradakı mallar yararsız hala düşmüşdür:

D-T 761 “Fövqaladə xərclər”

K-T 205 “Mallar”

1.3. Mənfəət və zərərlərin ucotu xüsusiyyətləri

Hesablar Planının 8-ci bölməsində mənfəətlər (zərərlər) qeydə alınır. 80-ci maddədə 801 №-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabı mənfəət (zərər) barədə məlumatların ümumiləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumi mənfəət Hesablar Planının 6-cı bölməsində olan gəlirlərin məbləğindən 7-ci bölmədəki xərclərin məbləğini çıxmaqla müəyyənləşdirir.

Müəssisə, asılı müəssisələrə malik olarsa. Və eyni zamanda birgə müəssisənin bir hissəsidirsə, o zaman əldə olunan hər hansı mənfəət (zərər) 81-ci maddədə 811 №-li “Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərələrində) pay” hesabında uçota alınır.

Hesabat ilində müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin formalaşması haqqında məlumatların ümumiləşdirilməsi üçün 801 №-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabından istifadə edilir.

Balans mənfəəti təsərrüfat əməliyyatlarının və balans maddələrini qiymətləndirilməsinin sonuncu maliyyə nəticəsi kimi özündə müəssisənin əsas vəsaitlərinin və başqa əmlakının, məhsulların, iş və xidmətlərin satışından alınan mənfəəti (zərəri), həmçinin qeyri-satış əməliyyatlarından gələn gəlirləri cəmləşdirir (bu əməliyyatlar üzrə xərclər çıxılmaqla).

Hesabat ilində aşkarlanmış, lakin keçmiş illərin mənfəətinə aid edilən mənfəət (zərər) hesabat ilinin maliyyə nəticələrinə aid edilir. Hesabat dövründə alınmış, lakin gələcək hesabat dövrünə aid olan gəlirlər uçotda ayrı maddə üzrə gələcək dövrlərin gəlirləri kimi əks etdirilir.

Son maliyyə nəticəsi digər maddi sərvətlərin satışından əldə edilən maliyyə nəticəsindən və qeyri satış əməliyyatları üzrə xərc məbləğləri çıxılmaqla əldə olunan gəlirlərdən ibarətdir.

801 №-li hesabın debitində müəssisənin zərərləri kreditində isə mənfəəti əks olunur. Həmin hesabın debit və kredit dövriyyələrinin üzləşdirilməsi hesabat ilinin son maliyyə nəticəsini əks etdirir.

Mənfəət və zərərlərin mühasibat uçotunun hesablarında əks etdirilməsi qaydası aşağıda verilmişdir:

1. Məhsul, iş və xidmətlərin satışından mənfəət alınmışdır:

D-T601 “Satış”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

2. Əsas vəsaitlərin qeyri maddi aktivlərin, qiymətli kağızların satışından mənfəət alınmışdır:

D-T611 “Sair əməliyyat gəlirləri”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

3. İlin sonunda valyuta hesabı üzrə məzənnə fərqi silinmişdir:

D-T332 “Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat ”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

4. Nominal dəyərdə aşağı qiymətə alınmış səhmlərin qiymətləri artırılmışdır:

D-T183 “Digər uzunmüddətli investisiyalar”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

5. Müqavilənin şərtlərinin yerinə yetirilməməsinə görə cərimə, peniya və dəbbə pulları alınmışdır:

D-T217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

6. Təmin olunasl iddialar üzrə peniyalar alınmalıdır:

D-T217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

7. Xərracdan alınmış əmlakın qiymətləndirilmiş dəyəri ilə onun alış qiyməti, habelə uzun müddətə icarəyə verilən əsas vəsaitlərin qiymətləndirilən dəyəri ilə, onun qalıq dəyəri arasındakı fərq əks etdirilmişdir:

D-T331 “Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

8. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatın istifadə olunmamış hissəsi mənfəətə birləşdirilmişdir:

D-T335 “Digər ehtiyatlar”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

9. Ehtiyat və xüsusi fondlar hesabına hesabat ilinin zərərləri ödənilmişdir:

D-T333 “Qanunvericilik üzrə ehtiyat”

K-T801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

10. Məhsul, iş və xidmətlərin satışından zərər götürülmüşdür:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

11. Əsas vəsaitlərin satışından zərər alınmışdır:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 701 “Satışın maya dəyəri”

K-T 731 “Sair əməliyyat xərcləri ”

12. Təbii fəlakət nəticəsində məhv, yaxud xarab olmuş maddi sərvətlər silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 201 “Material ehtiyatları”

K-T 205 “Mallar”

13. Ləğv edilmiş müqavilələr və sifarişlər üzrə xərclər silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 202 “İsrehsalat məsrəfləri”

14. Müqavilə üzrə öhdəliklərin pozulmasına görə cərimə və dəbbə pulları ödənilmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 531 “Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

15. Tələb olunmayan debitor borcları zərərə silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

16. Nominal dəyərindən yuxarı qiymətə alınan qiymətli kağızlar üzrə həmin dəyərdən artıq olan hissə zərərə silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 183 “Digər uzunmüddətli investisiyalar”

17. Şübhəli borclar üçün ehtiyat yaradılmışdır:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

18. Hazır məhsul üzrə əksikgəlmələr zərər silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 204 “Hazır məhsul ”

19. İl ərzində istifadə olunmuş mənfəət məbləği silinmişdir:

D-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 341 “Hesabat dövrünün xalis mənfəəti”

20. İlin sonunda bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına silinmişdir:

D-T 343 “Keçmiş illər üzrə bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)”

K-T 801 “Ümumi mənfəət (zərər)”

21. Asılı müəssisənin mənfəətindən pay ayrılmışdır:

D-T 211 “Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

K-T 811 “Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay”

22. Birgə müəssisənin zərəri ödənilmişdir:

D-T 811 “Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay”

K-T 223 “Bank hesablaşma hesabları”

23. Cari mənfəət vergisi hesablanmışdır:

D-T 901 “Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

24. Mənfəət vergisi təxirə salınmışdır:

D-T 902 “Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə xərclər”

K-T 521 “Vergi öhdəlikləri”

1.4. Mənfəət və zərərlərin Milli Mühəsibat Ucotu Standartlarında əks etdirilməsi xüsusiyyətləri

Mənfəət və zərərlər maliyyə nəticələrinin göstəricisi hesab olunur. Son maliyyə nəticəsində aşağıdakılar əldə oluna bilər:

- mənfəət;
- zərər;
- heç nə (başqa sözlə nə mənfəət nə də zərər)

Mənfəət və zərərlər gəlir və xərclərin müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Buna görə də MMUS 1-ə müvafiq olaraq gəlir və xərclərin mahiyyətini qısa formada araşdırmaq.

MMUS 1-də gəlir belə müəyyənləşdirilir:

“Gəlir – mülkiyyətçilərin kapital qoyuluşu ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalda artım ilə nəticələnən və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin azalması şəklində iqtisadi səmərənin artımıdır”.

Müvafiq surətdə gəlir əsas və sair gəlirlərə bölünür.

Əsas gəlir – adi (əməliyyat) fəaliyyətindən formalaşır. Yeni Hesablar planında **“əsas əməliyyat gəliri”** kimi adlanır.

Adi fəaliyyətdən gəlir yaxud əsas gəlir müəssisənin müntəzəm fəaliyyəti prosesində aşağıdakı müxtəlif növlərdə yaranır:

- məhsulların və malların satışından;
- xidmət göstərilməsindən;
- podrat müqaviləsinin həyata keçirilməsindən;
- alınan mükafatlardan, faizlərindən, dividendlərdən;
- royaltidən;
- icarə haqqından.

Sair gəlir özlüyündə qeyri-müntəzəm gəliri təcəssüm etdirir və mahiyyətə “əsas gəlir” anlayışına uyğun gəlmir.

Yeni Hesablar Planında sair gəlirlərə aid edilir:

- torpaq, tikili, avadanlıq və sair uzunmüddətli aktivlərin satışından gəlirlər;
- yenidən qiymətləndirmədən gəlir;
- cərimələrdən gəlirlər;
- ötən dövrlərdən gəlirlər;
- ümitsiz borcların bərpasından gəlirlər;
- məzənnə fərqindən gəlirlər və s.

Hesablar Planında maliyyə nəticələrinin uçotu üçün 60 № -li “Gəlirlər” adlı bölmə nəzərdə tutulmuşdur. Bu bölməyə aid edilir:

- faiz gəliri;
- maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərinin dəyişilməsindən gəlirlər;
- öhdəliklərdən yaranan məzənnə gəlirləri və s.

MHBS - 1- də xərclərə belə tərif verilmişdir:

“Əsərlər – mülkiyyətçilər arasında kapitalın bölüşdürülməsi ilə əlaqəli olmayan, lakin kapitalın azalması ilə nəticələnən və hesabat dövrü ərzində aktivlərin artması, daxil olması və ya öhdəliklərin artmasına baş verən iqtisadi səmərənin azalmasıdır”.

MHBS – 1 xərcləri iki yerə bölünür:

- **əsas xərclər;**
- **sair xərclər.**

Əsas xərclərə - müəssisənin adi, yaxud əsas əməliyyat fəaliyyəti ilə bağlı xərclər aid edilir:

Sair xərclər – müntəzəm surətdə baş vermir və “əsas xərclər” anlayışına uyğun gəlmir.

Yeni Hesabat Planında xərclər aşağıdakı ardıcılıqla sadalanır:

- satışın maya dəyəri (müntəzəm fəaliyyət üzrə xərclər)
- sair əməliyyat xərclər;
- maliyyə xərcləri.

Gəlirlərin və xərclərin mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil edilməsi fakti gəlir və xərclərin tanınması kimi başa düşülür.

Beləliklə, müəssisənin ötən dövr ərzində maliyyə nəticələri (mənfəət və zərər) haqqında informasiyası mənfəət və zərər haqqında hesabatda açıqlanır. Hesabatın ə formasında hesabat dövründə qeydə alınan gəlir və xərclərin bütün növləri tanınmalıdır.

MHBS – 1 - ə uyğun olaraq birinci metod üzrə mənfəət göstəricisi aşağıdakı funksiyalardan və növlərdən asılı olaraq formalaşır:

- **əsas əməliyyat gəliri;**
 - satışın maya dəyəri;
 - = ümumi mənfəət;
 - + sair əməliyyat gəlirləri;
 - kommersiya xərcləri;
 - inzibati xərclər;
 - sair əməliyyat;
 - + fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət;
 - fəaliyyətin dayandırılmasından zərər;
 - = əməliyyat mənfəəti (zərər);
 - + maliyyə gəlirləri;

- maliyyə xərcləri;
- + birgə (asılı) müəssisələrin mənfəətdə payı;
- birgə (asılı) müəssisələrin zərərdə payı;
- = vergiyə cəlbolunadək mənfəət (zərər);
- mənfəət vergisi;
- = hesabat dövrü ərzində xalis mənfəət (zərər);

Daha sonra xalis mənfəətdən azlıqların payı hesablanılan dividendlər və s. analogi xərclər çıxılır, yerdə qalan məbləğ **bölüşdürülməmiş mənfəəti** yaradır.

İkinci metod üzrə mənfəət göstəricisi aşağıdakı qaydada formalaşır:

Əsas əməliyyat gəlirləri:

- + sair əməliyyat gəlirləri
 - hazır məhsulların ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın artması
 - hazır məhsulların ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın azalması
- + müəssisə tərəfindən görülmə işlərin kapitallaşdırılması
- istifadə edilən material ehtiyatları
 - istifadə edilən material ehtiyatları
 - heyət üzrə xərclər
 - sair əməliyyat xərcləri
- + fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət
 - fəaliyyətin dayandırılmasından zərər
- = **Əməliyyat mənfəəti**

- + maliyyə gəlirləri
 - maliyyə xərcləri
- + birgə (asılı) müəssisələrin mənfəətdə payı
 - birgə (asılı) müəssisələrin zərərdə payı
- = **Vergiyə cəlbolunanadək mənfəət (zərər)**
 - mənfəət vergisi
- = **Hesabat dövrü ərzində xalis mənfəət (zərər)**
 - azlıqların payı (konsolidə edilən hesabatlarda)
 - dividendlər

– mənfəətdən sair çıxılmalar

= **Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)**

Müəssisə, mənfəətin əsas hissəsini adi əməliyyat fəaliyyətindən, başqa sözlə, məhsul, iş və xidmətlərin habelə fəaliyyətin digər növlərinin satışından götürür. Malların, məhsulların iş və xidmətlərin satışından alınan mənfəəti müəyyənləşdirmək üçün gəlirlərdən satışın maya dəyərini çıxmaq lazımdır. Bu zaman ƏDV, aksizlər, ixrac rüsumları nəzərə alınmır.

Əsas əməliyyat fəaliyyəti üzrə satışdan maliyyə nəticələrini hesablamaq üçün yeni Hesablar Planında 601 “Satış” adlı sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdur.

Bu hesab özündə aşağıdakı **6 subhesabı** birləşdirir:

601-1 “Malların satışı”

601-2 “Xidmətlərin göstərilməsi üzrə gəlir”

601-3 “Tikinti müqavilələri üzrə gəlir”

601-4 “Royalti gəliri”

601-5 “Əməliyyat icarəsi üzrə gəlir”

601-6 “Digər əməliyyat gəliri”

Qeyd : Royalti – müəssisələrin uzunmüddətli aktivlərinin (patentlərin, ticarət ticarət nişanlarının, müəlliflik hüquqlarının, kompyuter proqram təminatının və s. oxşar aktivlərin) istifadəsinə görə ödənişləri deməkdir.

Əsas əməliyyat fəaliyyəti üzrə satışdan vəsait (gəlir) aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

D-T 171 “Alıcıların və sifarişçilərin uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 174 “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 175 “Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 177 “Digər uzunmüddətli debitor borcları”

D-T 211 “Alıcıları və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

D-T 214 “İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları”

D-T 215 “Tikinti müqavilələri üzrə qısamüddətli debitor borcları”

D-T 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları”

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əməliyyatlar vasitəsilə müəssisənin əsas əməliyyat fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin nəticələrini müəyyənləşdirmək mümkündür. Eyni zamanda satılmış məhsulların, malların iş və xidmətlərin maya dəyəri uçotda belə qeydə alınır:

D-T 601 № li “Satış”

K-T 701 № li “Satışın maya dəyəri”

Əgər, **601 № li “Satış”** hesabının kredit dövrüyyəsi debet dövrüyyəsini üstələyirsə, onda əməliyyat fəaliyyəti üzrə satışdan maliyyə nəticələrinə görə mənfəət əldə edilmişdir. Bu əməliyyata aşağıdakı köçürmə tərtib olunur:

D-T 601 № li “Satış”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Əgər, **601 № li “Satış”** hesabının debet dövrüyyəsi kredit dövrüyyəsini üstələrsə, bu satışdan zərər götürüldüyünü sübut edir və uçotda aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

D-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 601 № li “Satış”

Sair əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət və zərəri müəyyənləşdirmək üçün **611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”** adlı hesabdan istifadə edilir.

Hesabın kreditində torpaq, tikili və avadanlıqların, habelə digər uzunmüddətli aktivlərin satışından, ehtiyatların yenidən qiymətləndirilməsindən, əvəzsiz alınan aktivlərdən, müsbət məzənnə fərqlərindən və s. alınan gəlirlər, debetində isə sair əməliyyatlar üzrə xərclər əks etdirilir.

Sair əməliyyat gəlirləri eyni adlı sintetik hesabın tərkibində açılan aşağıdakı subhesablar vasitəsilə rəsmiləşdirilir.

611-1 “Torpaq, tikili, avadanlığın və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından digər gəlirlər”

611-2 “Yenidən qiymətləndirmədən gəlirlər”

611-3 “Əvəzsiz olaraq alınmış aktivlər”

611-4 “Cərimələr və digər oxşar ödənişlər”

611-5 “Keçmiş illər üzrə gəlirlər”

611-6 “Ümitsiz borcların bərpası”

611-7 “Silinmiş ehtiyatların bərpası”

611-8 “Məzənnə fərqləri üzrə gəlirlər”

Sair əməliyyatlar üzrə xərclər əvvəlcə **731 “Sair əməliyyat xərcləri”** adlı hesabın tərkibində açılan aşağıdakı subhesablarda toplanılır:

731-1 “Torpaq, tikili, avadanlığın və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından zərərlər”

731-2 “Yenidən qiymətləndirmədən xərclər”

731-3 “Qiymətdən düşmə üzrə xərclər”

731-4 “Cərimələr və digər oxşar ödənişlər”

731-5 “Keçmiş illər üzrə xərclər”

731-6 “Şübhəli və ümitsiz borclar üzrə xərclər”

731-7 “Aktivlərin dəyərinin azalması üzrə düzəlişlər”

Daha sonra belə əməliyyatlar üzrə xərclər aşağıdakı yazılmış vasitəsilə qeydə alınır:

D-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”

K-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri”

611 № li hesabın kredit dövriyyəsinin debet dövriyyəsinə üstələməsi mənfəəti əks etdirir:

D-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Əksinə 611 № li hesabın debet dövriyyəsi kredit dövriyyəsinə üstələrsə, bu alınan zərəri göstərir:

D-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”

Misal 1 . Torpaq sahəsi satılmışdır. Onun balans dəyəri 20 000 manat təşkil edir. Satışdan 25 000 manat məbləğində gəlir götürülmüşdür. Çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra torpaq sahəsinin satışından 3000 manat mənfəət əldə edilmişdir:

25 000 man. – 20000 man. – 2000 man. = 3000 man.

Yuxarıda əməliyyatlar uçotda belə əks etdirilir:

1) D-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları” – 25000 manat

K-T 611 “Sair əməliyyat gəlirləri” – 25000 manat

2) D-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri” – 2000 manat

K-T 538 № li “Digər qısamüddətli kredit borcları” – 2000 manat

3) D-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri” – 20000 manat

K-T 111 – 1 № li “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” hesabının “Torpaq – Dəyər” subhesabı – 20000 manat

4) D-T 611 № li hesabın 1-ci “Torpaq, tikili və avadanlıqların və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından digər gəlirlər” subhesabı – 20000 manat

K-T 731 № li hesabın “Torpaq, tikili və avadanlıqların və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından zərərlər” subhesabı – 20000 manat

5) D-T 611 № li hesabın 1-ci subhesabı – 20000 manat

K-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri” hesabının 1-ci subhesabı – 20000 manat

6) D-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri” hesabının 1-ci subhesabı – 3000 manat

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)” – 3000 manat

Müsbət məzənnə fərqləri uçot obyektindən asılı olaraq aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiyyətə salınır:

D-T 151 № li “Asılı müəssisələrə investisiyalar”

D-T 152 № li “Birgə müəssisələrə investisiyalar”

D-T 182 № li “Uzunmüddətli verilmiş borclar”

D-T 225 № li “Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri”

D-T 221 № li “Kassa”

D-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları”

D-T 224 № li “Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları”

D-T 244 № li “Təhtəlhəساب məbləğlər”

K-T 611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”

Mənfi məzənnə fərqləri isə əksinə aşağıdakı mühasibat yazılışlarının köməyi ilə qeydə alınır:

D-T 731 № li “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 152 № li “Birgə müəssisələrə investisiyalar”

K-T 182 № li “Uzunmüddətli verilmiş borclar”

K-T 225 № li “Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri”

K-T 221 № li “Kassa”

K-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları”

K-T 224 № li “Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları”

K-T 244 № li “Təhtə hesab məbləğlər”

Daha sonra **611 № li “Sair əməliyyat gəlirləri”** hesabı debetləşir, **731 № li “Sair əməliyyat xərcləri”** hesabı kreditləşir.

Maliyyə fəaliyyətindən mənfəət və zərərlər **631 № li “Maliyyə gəlirləri”** və **75 № li “Maliyyə xərcləri”** adlı hesablarında uçota alınır. **631 № li “Maliyyə gəlirləri”** hesabında bunlar əks etdirilir:

Verilən borclardan və digər qısamüddətli maliyyə investisiyalarından gəlirlər, başqa sözlə istiqarzlara və səhmlərə investisiyalar, maliyyə alətlətinin ədalətli dəyərlərinin dəyişilməsindən gəlirlər, fazi xərcləri və sair maliyyə gəlirləri yaradan öhdəliklər üzrə məzənnı fərqlərindən gəlirlər və sair maliyyə gəlirləri.

Misal 2. Digər müəssisəyə 100000 manat məbləğində 6 ay müddətinə borc verilməmişdir. Borcun illik faiz dərəcəsi 10 % təşkil edir. 6 ay ərzində hesablanan faiz 500 manata bərabərdir:

$$100000 * 0,10 \% * 6 \text{ ay} : 12 = 5000 \text{ manat}$$

Yuxarıdakı əməliyyatlardan irəli gələn mühasibat köçürmələri tərtib edək:

1. D-T 233 № li “Qısamüddətli verilən borclar” – 100000 manat

K-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları” – 100000 manat

2. D-T 233 № li “Qısamüddətli verilən borclar” – 5000 manat

K-T 631 № li “Maliyyə gəlirləri” hesabının 1-ci “Fazi gəliri” subhesabı 5000 manat

Misal 3. Müəssisə 50 000 manat məbləğində qısamüddətli bank krediti almışdır. Kreditin illik faiz dərəcəsi 12-yə bərabərdir. Kredit bir ilə nəzərdə tutulur. Bir il ərzində hesablanılan faiz 6000 manat təşkil edir:

$$50\,000 \text{ manat} * 0,12 * 1 \text{ il} = 6000 \text{ manat}$$

Göstərilən əməliyyatların mühasibat hesablarında əks etdirilməsi sxemi belədir:

1. D-T 223 № li “Bank hesablaşma hesabları” – 50000 manat

K-T 501 № li “Qısamüddətli bank kreditləri” – 50000 manat

2. D-T 751 № li “Maliyyə xərcləri” hesabının 1-ci “Fazi gəliri” subhesabı – 6000 manat

K-T 537 № li “Faiz üzrə qısamüddətli kreditor borcları” - 6000 manat

Ümumi maliyyə nəticələrinin uçotu üçün **801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”** hesabı nəzərdə tutulmuşdur.

Adi (əsas) əməliyyat fəaliyyətindən mənfəət formalaşdıqda, aşağıdakı köçürmə tərtib edilir:

D-T 601 № li “Satış”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Sair əməliyyat fəaliyyətindən formalaşan mənfəət mühasibat hesablarında aşağıdakı kimi əks etdirilir:

D-T 611 № li “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Müəssisə, maliyyə fəaliyyətindən mənfəət götürdükdə isə belə köçürmə tərtib olunur:

D-T 631 № li “Maliyyə gəlirləri”

K-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

Əgər göstərilən fəaliyyət növləri zərərlə başa gəlicsə, onda əks köçürmə yazılır:

D-T 801 № li “Ümumi mənfəət (zərər)”

K-T 601 № li “Satış”

K-T 611 № li “Sair əməliyyat xərcləri”

K-T 631 № li “Maliyyə gəlirləri”

Maliyyə hesabatının təqdimatı üzrə 1№-li Standartla müəyyən olunmuş mənfəət və zərər haqqında hesabatla müəssisə üçün tövsiyə edilən hesablar planına uyğun olaraq hesabat dövrünün sonuna olan məlumatın daxil edilməsi qaydası göstərilir.

Məsələn, əsas əməliyyat gəlirinin hesabat dövrünün sonuna olan məbləği aşağıdakı qayda ilə hesablanı bilər:

hesabat dövrünün sonuna olan 601 N-li hesabdən 602 və 603 N-li hesabların məbləğləri çıxılır.

Hesabat dövrünün sonuna müvafiq subhesablarda satışın maya dəyəri üzrə xərc maddələrində ucota alınan məbləğlərin cəmi 701-ci hesabda əks etdirilir.

İnzibati xərclərin, kommersiya xərclərin və sair əməliyyat xərclərinin hesabat dövrünün sonuna olan məbləğləri göstərilən hesablama usulu ilə hesabatda əks etdirilir.

" _____ " müəssisəsi

Mənfəət və zərər haqqında hesabat (xərclərin funksiyaları üzrə təsnifləşdirilməsi)

31 dekabr 2013-ci il tarixinə

(min MANAT)

Maddənin №-si		Hesabın №-si	2005
60	Əsas əməliyyat gəliri	601 - 602 - 603	X
70	Satışın maya dəyəri	701	(x)
	Ümumi Mənfəət		X
61	Sair əməliyyat gəlirləri	611	X
71	Kommersiya xərcləri	711	(x)
72	İnzibati xərclər	721	(x)
73	Sair əməliyyat xərcləri	731	(x)
62 və 74	Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət (zərər)	621 - 741	x(x)
	Əməliyyat mənfəəti (zərəri)		x(x)
63	Maliyyə gəliri		X
75	Maliyyə xərcləri		(x)
81	Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay	811	x(x)
	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)		x(x)
90	Mənfəət vergisi	901 + 902	(x)
	Adi fəaliyyətdən mənfəət və ya zərər		x(x)
80	Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)	801=Hesablama	x(x)

	Her səhm üzrə mənfəət	Hesablama	X
	Azaldılmış hər səhm üzrə mənfəət	Hesablama	X
Mənfəət və zərər haqqında hesabat (xərclərin funksiyaları üzrə təsnifləşdirilməsi) qeydlər Xarakterinə görə təsnifləşdirməni istifadə etməklə əməliyyat xərcləri haqqında informasiya			
Maddənin №-si			2005
	Hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarındakı dəyişikliklər	Son qalıqlar - ilkin qalıqlar	x(x)
	Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilmiş və kapitalaşdırılmış işlər	103 və 113 nömrəli hesabların debetləri üzrə dövryyə	(x)
	İstifadə edilmiş material ehtiyatları	(701-1) və (701-2) üzrə qalıqların cəmi	X
	İşçi heyəti üzrə xərclər	(701-3) + (711-1) + (721-1)	X
	Amortizasiya xərcləri	(701-4) + (711-2) + (721-2)	X
73	Sair əməliyyat xərcləri	731	X
	Cəmi əməliyyat xərcləri		X

Aşağıdakı misalda bu Standartla müəyyən olunmuş mənfəət və zərər haqqında hesabat (xərclərin xüsusiyyətləri üzrə) müəssisə üçün tövsiyə edilən hesablar planına uyğun olaraq hesabat dövrünün sonuna olan qalıqların daxil edilməsi qaydası göstərilir. Hesablanma usulu “Hesabın N-si” adlı maddədə təqdim edilib.

Məsələn, əsas əməliyyat gəlirinin hesabat dövrünün əvvəlinə olan qalığı aşağıdakı kimi hesablanma bilər:

Hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarındakı dəyişikliklər “Xammal və material ehtiyatları” üzrə əməliyyat məsrəfləri haqqında informasiyada hesabat dövrünün əvvəlinə olan qalıq aşağıdakı kimi hesablanma bilər:

7011 və 7012 hesabları üzrə hesabat dövrünün sonuna olan qalıqlar toplanır

“Sair əməliyyat xərclərinin hesabat dövrünün əvvəlinə olan qalığı aşağıdakı kimi hesablanma bilər:

731 hesabı üzrə hesabat dövrünün sonuna olan qalıq

" _____ " müəssisəsi

Mənfəət və zərər haqqında hesabat (xərclərin xüsusiyyətləri üzrə təsnifləşdirilməsi)

31 dekabr 2013-ci il tarixinə

(min MANAT)

maddənin N-si		Hesabın N-si	2005
60	Satış	601 - 602 - 603	x
61	Sair əməliyyat gəlirləri	611	x
	Hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarındakı dəyişikliklər	Son qalıqlar - ilkin qalıqlar	x(x)
	Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilmiş və kapitallaşdırılmış işlər	103 və 113 nömrəli hesabların debetləri üzrə dövryyə	x
	İstifadə edilmiş material ehtiyatları	(701-1) + (701-2)	(x)
	İşçi heyəti üzrə xərclər	(701-3) + (711-1) + (721-1)	(x)
	Amortizasiya xərcləri	(701-4) + (711-2) + (721-2)	(x)
	Sair əməliyyat xərcləri	731	(x)
62 və 74	Fəaliyyətin dayandırılması nəticəsində əldə olunan mənfəət (zərər)	621 – 741	x(x)
	Əməliyyat mənfəəti (zərəri)		x(x)
63	Maliyyə gəliri	631 – 751	x
75	Maliyyə xərcləri	631 – 751	(x)
81	Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay	811	x(x)
	Vergidən əvvəl mənfəət (zərər)		x(x)
90	Mənfəət vergisi	901 + 902	(x)
	Adi fəaliyyətdən mənfəət və ya zərər		x(x)
80	Hesabat dövrünün xalis mənfəəti (zərəri)	801=Hesablama	x(x)
	Hər səhm üzrə mənfəət	Hesablama	x
	Azaldılmış hər səhm üzrə mənfəət	Hesablama	x

FƏSİL II. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN

UÇOTUNUN BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYGUNLAŞDIRILMASI

2.1. Maliyyə nəticələrinin uçotunun beynəlxalq standartlarının nəzəri əsasları

Hesabat dövrü ərzində təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri dedikdə, təsərrüfat fəaliyyətinin gedişində yaranan əmlakın təmiz dəyərinin artımı (və yaxud azalması) başa düşülməlidir. Mühasibat uçotunda təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri hesabat dövrü ərzindəki bütün mənfəət və zərərlərin (və yaxud itkilərin) hesablanması və balanslaşdırılması yolu ilə müəyyənləşdirilir. Bu məqsəd üçün 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” adlı hesabdən istifadə olunur. Həmin hesabın saldosu (debet üzrə-zərər, kredit üzrə-mənfəət) müəssisənin hesabat dövrünün əvvəlindən maliyyə nəticələrini əks etdirir. “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı üzrə əməliyyatların əks etdirilməsi kumulyativ prinsiplər əsasında həyata keçirilir: bu prinsipin əsası belədir ki, mənfəət və zərərlər göstəricisi hesabda hesabat ilinin əvvəlindən başlayaraq artan yekunla cəmləşdirilir. 801 sayılı hesab üzrə qalıq ilin əvvəlindən başlayaraq bütün mənfəət və zərərləri hesablamaq yolu ilə əldə edilir.

“Kristal” səhmdar cəmiyyətində 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı üzrə qalığı hesabat ilinin hər bir kvartal üzrə müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı metodikadan istifadə edək (cədvəl 2.1).

Cədvəldən göründüyü kimi birinci və ikinci kvartal ərzində 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabında debet qalığı qeydə alınıb. Bu o deməkdir ki, həmin dövrdə balans zərəri olub. Üçüncü və dördüncü rüblərdə, müvafiq surətdə bütövlükdə il ərzində təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri balans mənfəəti ilə xarakterizə edilir. Əgər rüblük nəticələrə əsasən mühakimə yürütsək aydın olur ki, təsərrüfat fəaliyyətinin zərərlə olan nəticəsi yalnız birinci rübdə baş verib. İkinci rübdə 900 min man. (22600-21700) zərər olmuşdur.

“Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı üzrə qalığın hesablanılmasının yeni metodikası (rəqəmlər şərtidir)

	Hesabda qeyd olunan məbləğ (min man)	
	Debet	Kredit
Birinci rüb üzrə dövryyə	20400	16800
Aprel ayının 1-nə saldo	3600	-
İkinci rüb üzrə dövryyə	21700	22600
İlin əvvəlindən dövryyə (yarımillik)	42100	39400
İyul ayının 1-nə saldo (yarımillik)	2700	-
Üçüncü rüb üzrə dövryyə	19200	25600
İlin əvvəlindən dövryyə (9 aylıq)	72100	65000
Oktyabr ayının 1-nə saldo (9 aylıq)		
Dördüncü rüb üzrə dövryyə	14900	17800
İlin əvvəlindən dövryyə	76200	82800
Yanvar ayının 1-nə saldo (il ərzində)	-	6600

801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabında təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri aşağıdakı ki formada əks etdirilir:

1. məhsulların, iş və xidmətlərin, materialların satışından nəticələr (mənfəət və zərərlər) kimi;
2. bilavasitə məhsul satışı ilə əlaqəsi olmayan, satışdankənar mənfəət və zərərlər adlandırılan nəticələr kimi.

Bu formalar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, satış prosesindən əldə olunan mənfəət və zərərlər qabaqcadan satışın uçuotu üzrə müxtəlif hesablarda aşkara çıxarılır, daha sonra 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabına köçürülür. Satışdan kənar gəlirlər, zərərlər və itkilər əvvəlcədən hər hansı bir hesabda qeyd aparılmadan 801 sayılı hesabın debet və yaxud kreditində əks etdirilir.

801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabında satış əməliyyatlarıyla əlaqədar olmayan müxtəlif mənfəət və zərərlər də əks etdirilir. Satışdan kənar maliyyə nəticələri dedikdə, digər müəssisələrin fəaliyyətində iştirakdan gəlirlər, habelə həmin müəssisə üçün təsadüfi olan mənfəət və zərərlər başa düşülməlidir.

Digər müəssisələrin fəaliyyətində iştirakdan gəlirlər dedikdə, övlad müəssisələrin mənfəətinin bir hissəsi, səhmdar üzrə dividendlər və s. nəzərdə

tutulur. Müəssisə əmlakının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər də bu qrupda uçota alınır. Mühasibat uçotunda belə gəlirlərin əks etdirilməsinin iki variantı mümkündür:

- a) pulun həqiqətən daxil olması;
- b) gəlirlərin qabaqcadan müvafiq hesablar vasitəsilə hesablanması.
- c) digər müəssisələrin kapitalında iştirakdan və dividendlərin köçürmə qaydasında pul vəsaitinin faktiki daxil olması mühasibat uçotu hesablarında belə qeydə alınır.

Dt 223 “Bank əsəbləşmə hesabları”

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)”

Övlad müəssisələrdən çatası mənfəətin məbləği maliyyə hesabatında nəzərdən keçirilib təsdiq edildikdən sonra bəlli olur. İcarə ödənişinin məbləği də əvvəlcədən icarə müqaviləsindən bəllidir. Digər müəssisələrdə iştirakdan gözlənilən və indiki hesabat dövrünə aid edilən gəlirlər aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiləşdirilir.

Maliyyə əməliyyatlarından gəlirlər və zərərlər valyutaların məzənnə fərqiindən, istiqraz gəlirlərindən, borc verilən vəsaitlərə görə faizlərdən, habelə səhmlərin, valyutaların və digər maliyyə sərvətlərinin satın alınması ilə əlaqədar xərclərdən ibarətdir. Azərbaycanda kreditlərdən və borclardan istifadəyə görə faizlər məhsulların maya dəyərində aid edilir. Dünya praktikasında kreditə görə faizlərin uçotunun başqa qaydası mövcuddur. Xarici ölkələrdə borc vəsaitlərindən istifadəyə görə faizlər bir neçə maliyyə əməliyyatlarından zərərlər kimi qeydə alınır və 801 №-li hesabın debetinə yazılır. Bizim uçot praktikasında da belə qaydaya əməl olunması məqsədə uyğun ola bilər.

Valyutaların həm müsbət, həm də mənfi kurs məzənnələrinə təsadüf olunur.

Müsbət məzənnə fərqləri aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiyyətə salınır:

Dt 221 “Kassa”, Dt 223 “Bank əsəbləşmə hesabları”, 211 “Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı

Dt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı

Kt 211 “Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”, 501 “Qısamüddətli bank kreditləri”

Mənfi məzənnə fərqləri isə aşağıdakı köçürmə vasitəsilə rəsmiləşdirilir:

Dt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı

Kt 221 “Kassa” (valyuta ilə), 211 “Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları”

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)”

Yaradılan ehtiyatların kəmiyyəti ödəmə imkanlarından asılı olaraq hər bir debitor üzrə ayrılıqda müəyyənləşdirilir. Qaydaya görə müəssisələrin şübhəli borclarını ödəmək üçün yaratdıqları ehtiyat məbləğləri hesabat dövrünün balans mənfəətinin azalmasına silinir, şübhəli borclara aiddir. Müqavilədə göstərilən müddətdə ödənilməyən debitor borcu, ödənilməsi üçün müvafiq qanunvericilik təminatı olmayan borclar və s. Şübhəli borclar üçün ehtiyat belə yaradılır:

Dt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)”

Kt 335 “Digər ehtiyatlar”

Əgər, borclu öz borcunu ödəyərsə, onda həmin borc üçün hesablanmış ehtiyat məbləği debitor borcu ödənilən hesabat dövrünün mənfəətinə birləşdirilir:

Dt 335 “Digər ehtiyatlar”

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı

Xarakterik olmayan (təsadüf) satışdan kənar gəlirlər və zərərlər çoxsaylı və rəngarəngdir. Onları tam şəkildə təsəvvür etmək çox çətindir. Buna baxmayaraq onların daha tez-tez təsadüf edilənlərini araşdırmağa çalışacağıq.

Hər şeydən əvvəl müxtəlif növ gəlirlərdən, peniyalardan və sanksiyalardan daxil olmaları, habelə zərərlərin ödənilməsini qeyd etmək lazımdır. Bütün belə daxilolmalar pul vəsaitləri uçota alınan hesabların və debitorlarla hesablaşmalar hesabının netinə və 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabının kreditində ötən illərin hesabat ilində aşkara çıxarılan mənfəət də uçota alınır. Bunlara aiddir: keçən il magöndərənlərdən alınan material dəyərlərinə görə yenidən hesablanan məbləğ, əvvəllər silinmiş ümitsiz borcların ödənməsi və s.

801 hesabının kreditində tələb olunma müddəti ötüb keçmiş kreditor borcları və deponentlər uçota alınır.

- a) Ümitsiz borcların və debitor borclarının silinməsindən zərərlər (vaxtı ötmüş);
- b) Ötən ilin əməliyyatları üzrə hesabat ilində aşkara çıxarılan zərərlər inventarlaşma nəticəsində material sərvətlərinin əskik gəlməsi – günahkar aşkar olunmadıqda;
- c) Təbii fəlakətlərdən, yanğından, qəzadan və yaxud dövlət tərəfindən əvəzi ödənilmədikdə və s.

2.2. Maliyyə nəticələrinin uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının əsas prinsipləri

801 hesabının analitik uçotu hər bir debet və kredit dövriyyəsi üzrə ayrılıqda aparılır.

Mənfəətdən vergi üzrə hesablaşmaların uçotu 901 “Cari mənfəət vergisi üzrə xərcləri” hesabında aparılır. Mənfəətdən vergi hər ay hesablanılır və büdcəyə köçürülür. Vergi hesablanması aşağıdakı köçürmələr əsasında qeydə alınır:

Dt 901 “Cari mənfəət vergisi üzrə xərcləri”

Kt 521 “Vergi öhdəlikləri” hesabı

Pul vəsaitlərinin büdcəyə köçürülməsi faktı aşağıdakı köçürmə ilə rəsmiləşdirilir:

Dt 521 “Vergi öhdəlikləri” hesabı

Dt 223 “Bank hesablaşma hesabları”

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi məhsulların maya dəyərinə daxil edilən və bilavasitə mənfəətin kütləsini azaldan xərclərin nomenklaturasının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Beynəlxalq praktikada müəssisənin mənfəəti əmlakın dəyərini artıran kapital qoyuluşlarına və yaxud onun dövriyyə kapitalının tərkibinə daxil olan əmlakın dəyərinin artırılmasına istifadə edilir.

Vergiyə cəlb olunmadan sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

- a) Maddi maraq, mükafatlandırma müəssisə işçisinə birdəfəlik yardım xərclərinə;
- b) Pulsuz yemək, yeməklə əlaqədar xərclərə görə kompensasiya, müalicə, işçilərin və onların ailələrinin sağlamlıq tədbirlərinə xərclərə;
- c) Təhsilə, təhsil müəssisələrinə, ictimai iaşə, səhiyyə, mədəniyyət, istirahət və idman tədbirlərinə çəkilən xərclərə;
- d) Müəssisələrin assosiasiyasının və digər idarə aparatının saxlanılmasına ayırmalara;
- e) Digər sosial tədbirlər, o cümlədən kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu hallarda həmkarlar təşkilatlarına köçürmələrə və s.

Beynəlxalq praktikada müəssisənin təmiz mənfəəti aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır: balans mənfəəti minus hesablanmış mənfəət vergisi minus mənfəətin cari xərclərə istifadəsi (o cümlədən istehlak və sosial inkişaf fondlarına ayırmalar da daxil olmaqla), itkilər və zərərlər. Təmiz mənfəətdən mülkiyyətçilərə dividendlər ödənilir və ehtiyat yonduqlarına ayırmalar həyata keçirilir. Müəssisənin təmiz mənfəəti, həmçinin əmlakın dəyərini artıran xərclərə və kapital qoyuluşlarına yönəldilir. Belə xərclərə konkret olaraq aşağıdakılar aiddir:

- a) İnşaat üzrə kapital qoyuluşlarına, istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin satın alınmasına və quraşdırılmasına çəkilən xərclər;
- b) Mənzillərin və qeyri-istehsalat təyinatlı obyektlərin maliyyələşdirilməsinə çəkilən xərclər;
- c) Avadanlıqların satın alınmasına, qeyri-maddi aktivlərin, qiymətli kağızların və s. satın alınmasına çəkilən xərclər;
- d) Dövriyyə əmlakının dəyərini artırılmasına çəkilən xərclər;
- e) Kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə verilən kreditlərin ödənməsi xərclərinə.

Kapital qoyuluşlarına pul vəsaitlərinin və digər sərvətlərin istifadəsi ilə əlaqədar xərclər 113№-li hesabın debetində və pul vəsaitləri uçota alınan hesabların kreditinə yazılır.

Qeyri-maddi aktivlərin, qiymətli kağızların satın alınmasına xərclər isə 101 və 103 hesabların debetində əks etdirilir.

Dövriyyə kapitalının artımı üzrə xərclər material sərvətləri, hesablaşmalar və pul vəsaitləri uçota alınan hesabların debetində qeydə alınır.

Kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə istifadə olunan kreditlərin və borcların ödənilməsinə çəkilən xərclər 501 və 401 sayılı hesabların debetində və 223№-li hesabın kreditinə yazılır.

Təmiz mənfəətdən kapital qoyuluşuna, əsas və dövriyyə kapitalının artırılmasına istifadə olunduqda 801 sayılı hesab tətbiq edilmir. Belə xərcləri 801 sayılı hesabın debetində yazmaq məqsəduyğun deyildir. Maliyyələşmənin bu mənbəyi kimi təmiz mənfəət çıxış edir. Həmin məbləğ 801 sayılı hesab üzrə kredit qalığının artımı kimi cəmləşir. Hesabat dövrünün sonunda müəssisənin təmiz mənfəəti aşağıdakı köçürmə ilə 341 sayılı hesabda lokallaşdırılır.

341 №-li hesabda qalan təmiz mənfəət həmin hesabın debetində 801 “Bölüşdürülməmiş mənfəət” hesabının kreditinə köçürülür.

Xalis mənfəət hesablarda aşağıdakı qaydada aşkara çıxarılır.

Totalım ki, hazır məhsulların satışından 16520 min manat mənfəət əldə olunub. Material satışından 210 min manat mənfəət götürülüb. İstiqrazlardan 650 min manat daxil olub. Valyuta hesabı üzrə məzənə fərqi 198 min manatdır (mənfəət). Ləğv edilmiş istehsalat sifarişlərinə 1229 min manat xərc çəkilmişdir. Borclular tərəfindən qəbul olunan məbləğ 950 min manatdır. Əmlakın icarəyə verilməsindən 500 min manat gəlir götürülüb. 1051 min manat məbləğində ümitsiz borc silinmişdir. Mənfəətdən 8300 min manat vergi hesablanmışdır. Sosial məqsədlər üçün məqsədli fonda 200 min manat hesablanmışdır.

Müəssisələrdə xalis mənfəətin hesablanması metodikası

(rəqəmlər şərtidir)

Göstəricilər	Ümumi məbləği, min man	601 “Satış” hesabı		801 №-li hesab		901 və 402 №-li hesablar		341 №-li hesab	
		D-t	K-t	D-t	K-t	D-t	K-t	D-t	K-t
1. Satışdan vəsait	5000		5000						
2. Vergi və aksizlər	1600	1600							
3. Satılmış məhsulun maya dəyəri	2300	2300							
4. Satış xərcləri	460	460							
5. Satışdan mənfəət	640	640			640				
6. Satışdan kənar xərclər	1280				1280				
7. Satışdan kənar zərərlər	960								
8. Ümumi balans mənfəəti	1000				1000				
9. Mənfəətdən vergi	350					350			
10. İstehlaka sərf olunmuşdur.	230					230			
11. İstifadə olunan mənfəətin cəmi	580			580			580		
12. Xalis mənfəət	420			420					420

Daxili ehtiyaclar üçün 850 min manat sərf olunmuşdur. Kapital qoyuluşuna 4750 min manat mənfəət yönəldilmişdir. Əməliyyatlara mühasibat köçürməsi tərtib edək:

1. Satışdan mənfəət hesabat ilinin ümumi balans mənfəətinə daxil edilmişdir:

Dt 601 “Satış” hesabı - 16520 min manat

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı - 16520 min manat

2. İstiqrazlara görə faiz alınmışdır:

Dt 223 “Bank hesablaşma hesabları” - 650 min manat

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı - 650 min manat

3. Valyuta hesabı üzrə məzənnə fərqi:

223 “Bank hesablaşma hesabları” - 198 min manat

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı - 198 min manat

4. Ləğv olunan istehsalat sifarişlərinə çəkilən xərclər:

Dt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı – 1229 min manat

Kt 202 “İstehsalat məsrəfləri” - 1229 min manat

5. Borclular tərəfindən etiraf olunan məbləğ:

Dt 211 “Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları” - 950 min manat

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı - 950 min manat

6. Əmlakın icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər:

Dt 214 “İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları” hesabı – 500 min manat

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı - 500 min manat

7. Ümitsiz debitor borcları silinmişdir:

Dt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı – 1051 min manat

Kt 217 “Digər qısamüddətli debitor borcları” hesabı – 1051 min manat

8. Material ehtiyatlarının satışından mənfəət:

Dt 601 “Satış” hesabı – 210 min manat

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı - 210 min manat

9. Mənfəətdən vergi hesablanmışdır:

Dt 901 “Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər” hesabı – 6300 min manat

Kt 521 “Vergi öhdəlikləri” hesabı – 6300 min manat

10. Sosial sığorta və təminat fondlara hesablanmışdır:

Dt 522 “Sosial sığorta və təminat üzrə öhdəliklər” hesabı – 2000 min manat

Kt 341 “Hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)” hesabı – 2000 min manat

11. Mənfəətdən daxili ehtiyaclara sərf olunmuşdur:

Dt 341 “Hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)” hesabı – 850 min manat

Kt Dt 223 “Bank esablaşma hesabları” hesabı - 850 min manat

12. Hesabat ilinin axırında istifadə olunmamış mənfəət məbləği bağlanmışdır:

Dt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı – 7598 min manat

Kt 341 “Hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)” hesabı –7598 min manat

13. Xalis mənfəətin məbləği bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına köçürülür:

Dt 341 “Hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)” hesabı – 1598 min manat

Kt 801 “Ümumi mənfəət (zərərlər)” hesabı – 1598min manat

14. Kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün sərf olunan mənfəətin məbləği:

Dt 113“Kapital qoyuluşu”- 4750 min manat

Kt 341 “Hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri)” hesabı – 4750 min manat

Müəssisədə xalis mənfəətin formalaşması sxemi belə olmuşdur (min manat).

1. Satışdan mənfəət -----	16730
2. Satışdan kənar gəlirlər -----	2298
3. Satışdan kənar zərərlər -----	2280
4. Ümumi balans mənfəəti -----	16748
5. Mənfəətdən vergi -----	6300
6. İstehlak fonduna sərf olunmuşdur -----	2850
7. Cəmi istifadə olunan mənfəət -----	9150
8. Təmiz mənfəət -----	7598

2.3. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqda hesabatın təkmilləşdirilməsi

Son dövrlərdə Beynəlxalq praktikada mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın quruluşunda müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. İndi bu formada vergi xarakteri daşıyan göstəricilərə rast gəlinmir. Eyni zamanda təşkilatın balans mənfəətinin formalaşmasını xarakterizə edən göstəricilərin tərkibi genişləndirilmişdir.

Başlıca dəyişiklik son maliyyə nəticələri hesablanılan zaman məhsul, iş və xidmətlərin satışından çıxılan istehsal xərclərinin tərkiblə əlaqədardır. Bu tərkib məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyəri, kommersiya xərcləri və idarəetmə xərcləri kimi mühasibat uçotunun qaydlarına uyğun surətdə müəyyənləşdirilməmişdir.

“Məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından gəlirlər (ƏDV və aksizlər çıxılmaqla)” maddəsində məhsulların, iş və xidmətlərin, malların satışından gəlirlər uçota alınır.

Müəyyən qaydalara görə, məhsul satışından maliyyə nəticələri müəyyənləşdirilən zaman gəlirlərdən çıxılan məcburi ödənişlərə radioqəbuledicilər və televizorlar satılan zaman pərakəndə qiymətlər faizlə əlavələr (büdcəyə köçürülməsi), ixrac rüsumu, yanacaq yağlayıcı materialların satışına əlavə olunan vergi məbləği və s. aiddir.

Bəzi hallarda müqaviləyə görə məhsul yola salındıqdan sonra onun hüququ malsatan təşkilatdan malalan təşkilata keçir. Belə məhsullar üzrə pul vəsaiti təşkilatın hesablaşma, habelə birbaşa kassasına daxil olduqdan sonra satışdan gəlirlər pul vəsaiti daxil olan tarxə mənfəət və zərərlər haqda hesabatda qeydə alınır. Yerinə yetirilən işlərə və göstərilən xidmətlərə münasibətdə də həmin qayda tətbiq olunur.

Müqavilə əsasında mallar komissiyon qaydada (pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və hərrac ticarətindən başqa) satılan hallarda hesablaşmalarda komitent (etiğarlı şəxs) iştirak edirsə, onda satışdan gəlirlər komissionerin qəbzi daxil olduqdan sonra uçotda əks etdirilir.

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın formalaşmasının əsasını hesablama prinsipi təşkil edir. Bu bəzən kassa metodu adlanır.

Hesablama prinsipinə uyğun olaraq məhsul, iş və xidmətlərin satışından gəlirlər, onlar yola salındığı andan və alıcıya hesablaşma sənədləri təqdim olunduqdan sonra müəyyənləşdirilir. Bununla əlaqədar olaraq satışın həcmi iki əlamətlər mövcud olduqda göstərilir:

1. Məhsulların və malların yola salınması, iş və xidmətlər;
2. Alıcılara (sifarişçilərə) hesablaşma sənədlərinin təqdim olunması.

Mühasibat uçotunun kassa metoduna uyğun surətdə məhsul satışından gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi pül vəsaitləri hesablaşma və yaxud valyuta hesablarına daxil olan anda həyata keçirilir.

2№-li formada satışdan gəlirlərin dəqiq əks etdirilməsi üçün mülkiyyət formalarının müstəsna əhəmiyyəti var.

Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri maddəsində aşağıdakılar əks etdirilir:

- a) Məhsul istehsalı ilə məşğul olan təşkilatlarda məhsul istehsalı, iş və xidmətlərlə əlaqədar xərclər;
- b) Ticarət, təchizat, təminat və ictimai iaşə ilə məşğul olan təşkilatlarda malların alış dəyəri, satışdan gəlirlər və s.
- c) Qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olan təşkilatlarda qiymətli kağızların alış (uçot qiyməti, satışdan gəlirlər və s.)

Satılmış məhsulların maya dəərini müəyyənləşdirən zaman məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərinin hesablanması haqda əsasnamənin göstəriciləri əsas götürülməlidir.

Yuxarıdakı maddə doldurulan zaman nəzərə almaq lazımdır ki, sair xərclər elementinə patent haqda lisenziya alınmasına çəkilən xərclər, “Nou-hau” və s. ayrıca subhesabda uçota almaq lazımdır.

“Kommersiya xərcləri” maddəsində aşağıdakılar əks etdirilir:

- a) Məhsul istehsalı, iş və xidmətlərlə məşğul olan təşkilatlarda 711 “Kommersiya xərcləri” hesabında əks etdirilən və satılan məhsullara aid edilən təchizat xərcləri;
- b) Təchizat, ticarət, ictimai iaşə, satış və vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlarda 721 “İnzibati xərclər” hesabında əks etdirilən və satılmış məhsullar aid edilən tədavül xərcləri.
- c) “İdarəetmə xərcləri” maddəsində qeydə alınan xərclər.
- d) Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan təşkilatlarda həmin maddədə belə təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclər əks etdirilir.

Əgər, təşkilat özünün uçot siyasətində ümumtəsərrüfat xərclərinin bilavasitə 601 “Satış” hesabına silinməsinə nəzərdə tutmamışdırsa, onda həmin xərclərin satışa düşən hissəsi “Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışı” maddəsində əks etdirilməlidir.

“Alınası faizlər” və “Ödəniləsi faizlər” maddələrində müqavilələr əsasında alınası (ödəniləsi) dividendlər (istiqrazlar üzrə), depozitlər və s. uçota alınır.

“Digər təşkilatlarda iştirakdan gəlirlər” maddəsində hüquqi şəxs yaratdığı birgə fəaliyyətdən gəlirlər əks etdirilir.

“Sair əməliyyat gəlirləri” və “Sair əməliyyat xərcləri” maddələrində təşkilatın əmlakının (əsas vəsaitlər, ehtiyatlar, pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və i.a.) hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlar üzrə göstəricilər nəzərdə tutulur. Bu əməliyyatlara əsasən bunlar aiddir: əsas vəsaitlərin və digər əmlakın satışı; mənəvi aşınma səbəbindən əsas vəsaitlərin silinməsi, əmlakın icarəyə verilməsi; məhsul verməyən istehsalatların dayandırılması və s.

Amortizasiya olunan əmlakın çıxdığı hallarda onun qalıq dəyəri, habelə əmlakın çıxılması ilə əlaqədar xərclər ayrıca sətirdə göstərilir.

Təşkilatın əmlakının (əsas vəsaitlər, ehtiyatlar, pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və i.a.) hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatların uçotu üçün 601 hesabın 6 subhesablarından istifadə olunur.

“Sair satışdan kənar gəlirlər” və “Sair satışdan kənar zərərlər” adlı maddələrdə 2№-li formanın əvvəlki maddələrində öz əksini tapmamış əməliyyatların nəticələri göstərilir.

“Sair satışdan kənar gəlirlər” maddəsində aşağıdakılar əks etdirilir: tələb etmə müddəti keçən kreditor və deponent borcları; ümitsiz borclar kimi ötən illərdə silinən debitor borclarının daxil olan məbləği; müqavilə şərtlərini pozmağa görə qəbul edilən sanksiyalar; təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasına görə sığorta ödənişləri; hesabat ilində aşkar çıxarılan ötən illərin mənfəəti; inventarlaşma nəticəsində artıq çıxan əmlakın balansə qəbul edilməsi, valyutaların kurs fərqi və s.

“Sair satışdan kənar zərərlər” maddəsində aşağıdakılar qeydə alınır: istehsalat ehtiyatlarının, hazır məhsulların və malların qiymətlərinin aşağı salınması məbləği; tələb etmə müddəti keçən debitor borclarının silinməsindən zərərlər; tutulması real olmayan borclar; təsərrüfat müqavilələrini pozmağa görə, ödənləsi təşkilat tərəfindən qəbul edilən cərimə, peniya, və s. sanksiyalar; hesabat ilində aşkara çıxarılan ötən illərin əməliyyatları üzrə zərərlər; inventarlaşma nəticəsində normadan artıq, əskik gəlmələrin silinməsindən zərərlər; məhkəmə xərcləri və i.ə.

Əvvəlki maddələrdə olduğu kimi gəlirlər və xərclər hesablama prinsipindən asılı olaraq əks etdirilir.

“Mənfəətdən vergilər” maddəsində mühasibat uçotunda mənfəətdən ödənilən vergilərin məbləği qeydə alınır.

2.4. Mənfəət və zərərlər haqda hesabatların beynəlxalq formalarının konsepsiyası

Beynəlxalq praktikada mənfəət və zərərlər haqda hesabatın tərtib olunmasına iki əsas yanaşma (format) mövcuddur:

Birincisi xərc ünsürləri üzrə istehsal xərclərinin açıqlanmasına əsaslanır;

İkincisi isə məhsulların maya dəyərində istinad edir. Hər iki format tamamilə eyni nəticələr əldə etməyə imkan yaradır, lakin maliyyə nəticələrinin formalaşması haqda məlumatları müxtəlif cür açıqlayır.

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatda mənfəətin formalaşmasının ümumi konsepsiyası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2.

Mənfəətin formalaşmasının ümumi konsepsiyası

Xərclərin formatı (birinci format)		Maya dəyərinin formatı (ikinci format)	
Satışdan daxil olmalar (+)	16800	Satışdan daxil olmalar (+)	16800
İstehsal xərcləri:			
Materiallar (+)	(5000)	Satılmış məhsulların maya dəyəri (-)	(8500)
Əmək haqqı (-)	(6000)	İdarəetmə xərcləri (-)	(2700)
Amortizasiya (-)	(1000)	Kommersiya xərcləri (-)	(1300)
Sair xərclər (-)	(1200)		
Hazır məhsullar və bitməmiş istehsal ehtiyatlarının maya dəyəri:			
İlin əvvəlinə (-)	(2500)		
İlin axırına (+)	(3200)		
Əməliyyat mənfəəti	4300	Satışdan əməliyyat nəticələri (+;-)	4300
Sair daxilolmalar və zərərlər (+)	(1500)	Sair daxilolmalar və zərərlər (+)	(1500)
Sair xərclər və zərərlər (-)	(2800)	Sair xərclər və zərərlər (-)	(2800)
Ümumi balans mənfəəti	3000	Ümumi balans mənfəəti	3000
Mənfəətdən vergi	(1000)	Mənfəətdən vergi	(1000)
Xalis mənfəət	2000	Xalis mənfəət	2000

Xərc formatı üzrə əməliyyat mənfəəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Adi təsərrüfat fəaliyyəti zamanı satışdan, kirayədən və icarədən əldə olunan gəlirlər;
 - hazır məhsulların və malların satışı;
 - lüzumsuz xammalın, köməkçi və digər materialların, tullantıların, yarımfabrikatların və əlavə məhsulların satılması;
 - müəssisənin göstərdiyi xidmətlərdən, satılmış mallara görə sığorta ödənişlərindən gəlirlər;
 - lisenziya ödənişlərindən, faizlərdən və dividendlərdən gəlirlər. Maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına görə onlar satışdan gəlirlərin tərkibinə daxil edilir.

Gəlirlər malların dəyərinə daxil edilən dövriyyə vergisi məbləğində, həmçinin alıcılardan malların geri qaytarılması dəyərində azalmağa meyl edir.

2. Hazır məhsulların və bitməmiş istehsalatın ehtiyatlarından baş verən dəyişikliklər hesabat ilinin əvvəlinə və axırına qalıqların fərqi kimi hesablanır.
3. Müəssisədə kapitallaşdırılan və xüsusi ehtiyaclar üçün yerinə yetirilən işlər: müəssisənin özünün hazırladığı avadanlıqlar, maşın və avadanlıqların istismara verilməsi üzrə xərclər, müəssisənin rekonstruksiyası və genişləndirilməsi işlərinə çəkilən xərclər.
4. Təsərrüfat fəaliyyətindən gəlirlərin və sair növləri – müəssisə üçün qeyri-tikik sayılan sair satışdan gəlirlər (1-ci mövqeyə düşmənlər):
 - təsərrüfatdan çıxan əsas kapitaldan gəlirlər, əsas vəsaitlərin qiymətinin artırılması, qiymətli kağızların satılması;
 - xərclərin və zərərlərin ödənməsi;
 - sığorta ödəmələri (əgər söhbət satılmış mallardan getmirsə);
 - valyutadan və valyuta əməliyyatlarından məzənnə mənfəəti;
 - pul köməyindən gəlirlər.
5. Xammal və materialların dəyəri: xammala, istehsalat və köməkçi materiallara, təmizləyici və sürtkü materiallarına, laboratoriya və dəftərxana materialları, ehtiyat hissələri və inşaat materialları. Kənardan alınan sənaye xarakterli işlərə, elektrik, istilik və digər enerji növlərinin əldə olunmasına, xammalın emalına və s. çəkilən xərclər.
6. İşçi heyətinin əmək ödənişinə çəkilən xərclər: əmək haqqı və okladlar, görülən işlərə görə mükafatların bütün növləri, müxtəlif pul ödəncələri, sosial təminatla çəkilən xərclər, pensiya və tibbi təminatla çəkilən xərclər, pensiya fonduna məcburi ödəmələr və i.ə.
7. Uzunmüddətli istismar olunan material və qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin ödənilməsinə silinən amortizasiya ayırmaları və digər məbləğlər.

8. Sair istismar xərcləri: reklam, fraxt, ezamiyyə, komisyon, poçt-teleqraf, telefon və rəbitənin digər növlərinə çəkilən xərclər; daxili inzibati-idarə xərcləri, müxtəlif silinmələr, lisenziya ödənişləri, auditor xidməti və i.a.

Satışdan əməliyyat nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün 1-4 mövqə üzrə bütün gəlirləri cəmləmək və 5-8 mövqələr üzrə xərclərin cəmini çıxmaq lazımdır.

Xərclərin formatı üzrə tərtib olunan hesabat şərti firmanın materialları əsasında aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.3):

Cədvəl 2.3.

Xərc formatı üzrə tərtib olunan hesabatın müxtəlif göstəriciləri

Göstəricilər	məbləğ, min man.
Satış üzrə dövriyyə	1091000
Hazır məmullatların ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın həcmnin dəyişilməsi	1600
Xammal və sərf olunan materiallar	(9000)
Kənara sair ödənişlər	(46790)
İşçi heyətinə xərclər	
Əmək haqqı və okladlar	(560050)
Sosial təminat xərcləri (110000)	(670050)
Amortizasiya ayırmaları	(30500)
Əsas fəaliyyətdən mənfəət	255260
Əsas kapitala sair investisiyadan gəlirlər	2000
Faizlər və analoji ödənişlər	234660
Vergi çıxılanadək adi fəaliyyətdən mənfəət	(24000)
Adi fəaliyyətdən mənfəətdən vergilər	210660
Dividendlər	(15000)
İl ərzində bölüşdürülməmiş mənfəət	195660

Maya dəyəri formatı üzrə əməliyyat mənfəəti aşağıdakı kimidir:

1. Satış üzrə dövriyyə və təsərrüfat fəaliyyətindən malların satışından gəlirləri, lüzumsuz material ehtiyatlarının, xüsusi yarımfabrikatların satışından gəlirləri birləşdirir. Məhsul ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın dəyərindəki dəyişikliklər nəzərə alınmır.
2. Satılmış məhsulların, malların və xidmətin maya dəyəri: Satılmış məhsulların və göstərilən xidmətlərin istehsal maya dəyəri, istehsal sferasına

aid edilən istehsalat üstəlik xərcləri və digər xərclər, yeni məhsulların tədqiqi və hazırlanması, keyfiyyətə görə məsuliyyət, alınan malların dəyəri, maya dəyərində daxil edilən faizlər və vergilər.

3. Satışdan əldə olunan ümumi əməliyyat nəticələri (mövqe 1 – mövqe 2).
4. Kommersiya xərcləri: satışla əlaqədar olan xərclər aid olunduqları dövrə aid edilir. Kommersiya xərclərinə təchizat, reklam, marketinq, agentlik şəbəkəsi, təchizatın genişləndirilməsi şöbələrinin xərcləri də daxildir.
5. Hesabat dövrünə görə inzibati-idarə xərcləri.
6. Satışdan əməliyyat maliyyə nəticələri: mövqe 3 - mövqe 4 – mövqe = mövqe 6.
7. Mənfəət və zərərlər haqda hesabatə daxil edilən sair gəlirlər və xərclər (satış üzrə əməliyyatla bilavasitə əlaqəsi olmayan gəlirlər və xərclər):
 - digər təşkilatlarda və digər uzunmüddətli investisiyalarda payla iştirakdan gəlirlər: dividendlər, yoldaşlıq mənfəətində iştirak, ssudalar üzrə faizlər, istiqrazlardan gəlirlər və i.a.;
 - sair faizlər və gəlirlər: kredit müəssisələrinə qoyuluşlar üzrə faizlər, dövriyyə borc öhdəlikləri və veksellər, məzənnə fərqi və s.

Ümumi maliyyə nəticəsi aşağıdakı sxem üzrə hesablanılır:

- vergiyə cəlb olunanadək ümumi mənfəət (+);
- qeyri-tipik gəlirlər (xərclər) (+;-);
- sair vergilər (-).

Aşağıdakı cədvəldə maya dəyəri formatı üzrə tərtib olunan hesbat forması verilmişdir (cədvəl 2.4)

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarında mənfəət və zərərlər haqda hesabatların nümunələri verilmişdir və biz onları nəzərdən keçirəcəyik.

Mənfəət və zərərlər haqda hesbatın ətraflı şəkildə açıqlanması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.5.).

Cədvəl 2.4.

Maya dəyəri formatı üzrə tərtib olunan hesabatın müxtəlif göstəriciləri

Göstəricilər	məbləğ, min man.
Satış üzrə dövriyyə	1515
Satılmış məhsulların maya dəyəri	(900)
Ümumi əməliyyat mənbəyi	615
Məhsulların təchizat xərcləri	(100)
İnzibati-idarə xərcləri	(90)
Əsas fəaliyyətdən gəlirlər	425
Əsas kapitalla sair investisiyalardan gəlirlər	20
Sair faizlər və gəlirlər	10
Alınası faizlər və analoji ödənişlər	(65)
Vergi çıxılanadək əsas fəaliyyətdən mənfəət	390
Adi fəaliyyətdən mənfəətdən vergi	(141)
Vergilər çıxıldıqdan sonra əsas fəaliyyətdən mənfəət	249
Ödənilən və təklif olunan dividendlər	(60)
İl ərzində bölüşdürülməmiş mənfəət	189

Cədvəl 2.5.

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın (xərc formatı) açıqlanması

Göstəricilərin adı	hesabat dövrü ərzində	keçən il ərzində
Satışdan vəsait (satışdan ümumi gəlir)	x	x
Sair əməliyyat gəlirləri	x	x
Hazır məhsulun ehtiyatlarında və bitməmiş istehsalda dəyişiklik (+;-)	(x)	(x)
Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilən və kapitallaşdırılan işlər	x	x
İstifadə olunan xammal və materiallar	(x)	(x)
Əmək haqqı		
Amortizasiya ayırmaları	(x)	(x)
Sair əməliyyat xərcləri	(x)	(x)
Əməliyyatlardan mənfəətin yekunu	<u>X</u>	<u>X</u>
Maliyyələşməyə xərclər	(x)	(x)
Assosiasiyalı təşkilatlardan gəlirlər	(x)	(x)
Vergilər çıxılanadək mənfəət	<u>X</u>	<u>X</u>
Mənfəətdən vergi hesablanmışdır	(x)	(x)
Vergilər çıxıldıqdan sonra mənfəət	<u>X</u>	<u>X</u>
Azlıqların payı	(x)	(x)
Adi fəaliyyətdən xalis mənfəət yaxud zərər	x	x
Fövqəladə halların nəticələri	(x)	(x)
Dövr ərzində xalis mənfəət	<u>X</u>	<u>X</u>

Qeyd. Bir xəttlə qeyd “müsbət”, yaxud “mənfi” işarəni nəzərə almaqla göstəricilərin cəmlənməsi deməkdir. İki xəttlə qeyd isə bütün hesablamaların sonunu göstərir.

Hazır məhsulda və bitməmiş istehsalda dəyişiklik istehsal xərclərindəki dəyişikliyi əks etdirir.

Əgər, hazır məhsulların ehtiyatlarında və bitməmiş istehsalda göstərilən həqiqi xərclər azalmışdırsa, onda satılmış məhsula çəkilən istehsal xərcləri artmışdır. Əgər, əksinə həmin ehtiyatlar artmışdırsa, onda satılan məhsullara istehsalat xərcləri aşağı düşmüşdür. Hesabatda dəyişikliyin məbləği bilavasitə satışdan alınan vəsaitdən sonra göstərilmişdir. Bu heç də o demək deyildir ki, həmin məbləğ gəlirlərə aid edilir. Bütün hallarda təqdim edilmə formasından asılı olmayaraq satışa çəkilən xərclər düzəlişə məruz qalır. Azlıqların payı səhmlərin digər sahiblərinin mənfəətini göstərir (onların payı nizamnamə kapitalının 50%-dən az olur).

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın (maya dəyəri formatı) ətraflı şəkildə açıqlanması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2.6.)

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın göstəricilərinin adları, maddələri və digər rubrikaların sayı müəssisə tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların xarakterindən asılı olaraq dəyişikliyə uğraya bilər.

Cədvəl 2.6.

Mənfəət və zərərlər haqda hesabatın (maya dəyəri formatı) açıqlanması

Göstəricilərin adı	hesabat dövrü ərzində	keçən il ərzində
Satışdan vəsait (satışdan ümumi gəlir)	x	x
Satılanın maya dəyəri	<u>X</u>	<u>X</u>
Ümumi mənfəət	<u>X</u>	<u>X</u>
Sair əməliyyat gəlirləri	<u>X</u>	<u>X</u>
Yayım xərcləri (kommersiya xərcləri)	(x)	(x)
İdarəemə xərcləri	(x)	(x)
Sair əməliyyat xərcləri	(<u>X</u>)	(<u>X</u>)
Əməliyyatlardan mənfəət (əməliyyat mənfəəti)	<u>X</u>	<u>X</u>

Maliyyələşməyə xərclər	(x)	(x)
Assosiasiyalı təşkilatlardan gəlirlər		
Vergilər çıxılanadək mənfəət	<u>X</u>	<u>X</u>
Mənfəətdən vergi hesablanmışdır	(x)	(x)
Vergilər çıxıldıqdan sonra mənfəət	x	x
Azlıqların payı	(x)	(x)
Adi fəaliyyətdən xalis mənfəət yaxud zərər	x	x
Fövqəladə halların nəticələri	<u>X</u>	<u>X</u>
Dövr ərzində xalis mənfəət	<u>X</u>	<u>X</u>

2.5. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın beynəlxalq formalarının quruluşu və məzmunu

Maliyyə nəticələri – hesabat dövrü ərzində mənfəət və zərərlər – hər hansı bir müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm göstəricilərindəndir. Təsərrüfat cəmiyyətləri üçün onların fəaliyyətlərinin ümumi maliyyə nəticəsi deyil, xalis və bölüşdürülməmiş mənfəət göstəriciləri əsas sayılır. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda olan mənfəətin formalaşması və istifadəsi haqqına məlumatlar müəssisənin maliyyə hesabatının mühüm tərkib hissəsidir. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat forması son illərdə müxtəlif ölkələrdə xeyli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Hazırda bir sıra MDB ölkələrində istifadə olunan mənfəət və zərərlər haqda 2№-li hesabat istifadə üçün daha kompakt və əlverişli olmuş, öz məzmununa görə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tələblərinə tamamilə yaxınlaşmışdır. Həmin ölkələrdə tətbiq olunan mənfəət və zərərlər haqqında hesabat analitik prinsip üzrə dörd informasiya zonasına bölünmüşdür.

Həmin informasiya zonalarını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək (cədvəl 2.7.)

1. 010-cu sətirdəki satışdan vəsait malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışı anını göstərir. Bu zaman əvvəlcədən bağlanmış müqavilələr əsas sayılır.
2. Əgər, məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyəri uçotda normativ (plan) maya dəyəri ilə əks etdirilirsə, onda faktik maya dəyərinin uçotdan kənarlaşması 020 sətirdə qeyd olunmalı və tənzimlənəlməlidir.

1-ci zona. Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışı

Göstərici	Sətirin kodu	Məzmunu
1	2	3
Malların məhsulların, iş və xidmətlərin satışından vəsait (ƏDV, aksizlər və analoji məcburi öhdəliklər)	010	Satın alınan malların, hazır məhsulların, təhvil verilmiş iş və xidmətlərin tam maya dəyəri: <u>azaldılan məbləğlər</u> ; əlavə dəyər vergisi; aksizlər; ixrac rüsumu; Radioqəbuledici və televizorların topdansatış qiymətinə əlavələr (büdcəyə köçürülməsi); digər məcburi ödənişlər.
Malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satış maya dəyəri	020	Satılmış malların alış maya dəyəri (tədavül xərcləri bu göstəriciyə daxil edilmir). Satılmış hazır məhsulların, təhvil verilmiş iş və xidmətlərin istehsalat həqiqi maya dəyəri (kommersiya xərcləri bu göstəriciyə daxil edilmir). 040-cı sətirdə göstərilən "İdarəetmə xərcləri" satılmış məhsulları, iş və xidmətlərin istehsal maya dəyərində daxil edilmir.
Kommersiya xərcləri	030	"Kommersiya xərcləri" hesabında qeydə alınan satılmış hazır məhsullara, iş və xidmətlərə aid edilən xərclər "Tədavül xərcləri" hesabında qeydə alınan satın alınmış malların satılmasına aid edilən xərclər.
İdarəetmə xərcləri	040	Kalkulyasiya hesabları arasında bölüşdürülməmiş "Ümumtəşərrüfat xərclər hesabında" qeydə alınan xərclər (əgər belə xərclərin bölüşdürülməsi müəssisənin uçot siyasətində nəzərdə tutulmuşdursa).

Satışdan mənfəət (zərər)	050	010-020-030-040-gı sətirlər üzrə hesablaşmalar. Müsbət işarə ilə nəticə mənfəəti, mənfi işarə ilə nəticə isə zərəri göstərir.
--------------------------	-----	---

3. Kommersiya xərcləri və tədavül xərcləri satışa aid edlən məbləğdə hesabatda 030-cu sətirdə əks etdirilir. Satışdan vəsait əldə edilmədikdə, bu xərclər hesabatda göstərilir. Onlar müəssisənin əmlakının tərkibində qalır və balansın bitməmiş istehsal məsrəfləri maddəsini artırır.
4. Ümumtəsərrüfat xərcləri hər ay 46№-li “Məhsulların (iş və xidmətlərin) satışı” hesabına tam həcmdə silinir (əgər, belə bir qayda müəssisənin uçot siyasətində nəzərdə tutulmuşdursa). Satışdan vəsait əldə olunmadıqda ümumtəsərrüfat xərcləri balansın aktivində gələcək dövrlərin xərcləri maddəsində əks etdirilir.

Əgər, müəssisənin uçot siyasətində ümumtəsərrüfat xərclərinin kalkulyasiya hesabları üzrə bölgüsü nəzərdə tutulmuşdursa, onda bu xərclərin bir hissəsi satışın maya dəyərinə daxil edilir (020).

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın 1-ci zonası 46 №-li hesab əsasında doldurulursa, 2-ci və 3-cü zonalar 80№-li hesabın, 4-cü zona isə 81№-li hesabın məlumatları əsasında doldurulur (cədvəl 2.8):

Cədvəl 2.8.

2-ci zona. Digər təsərrüfat əməliyyatlarından gəlirlər.

Göstərici	Sətin kodu	Məzmunu
1	2	3
Alınası faizlər	060	İstiqrazlar, veksellər, depozit hesabları üzrə hesablanılan, alınan faizlər “Mənfəət və zərərlər” hesabında əks etdirilən sair hesablar
Digər təşkilatlarda payla iştirakdan gəlirlər	080	Digər təşkilatların nizamnamə kapitalına maliyyə qoyuluşlarına payla iştirakdan gəlirlər (dividendlər)
Digər əməliyyat gəlirləri	090	Əsas vəsitlərin, digər əmlakın,

		qiymətli kağızların və valyutanın satışından gəlirlər (ƏDV çıxılmaqla) Əsas vəsaitlərin və azqiymətli əşyaların ləğv edilməsindən daxil olan əmlakın dəyəri. Əmlakın icarəyə verilməsindən gəlirlər. Müsbət məzənnə fərqləri ləğv edilmiş istehsalat siyfərişəliyinə görə dayandırılan istehsalat güclərinə çəkilən xərclərin əvəzinin daxil olması
Ödəniləsi faizlər	070	80№-li “Mənfəət və zərər” hesabına aid edilən ödənmək üçün hesablanmış faizlər. Müasir mühasibat uçotunda faizləri alınan borcların, məqsədli təyinatı nəzərə almaqla belə əks etdirməyə cəhd göstərilir: cari əməliyyatlar üzrə - maya dəyərinə; kapital qoyuluşu üzrə – əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və sair dəyərinin artırılmasına
Digər əməliyyat xərcləri	100	Çıxış olunan əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin qalıq dəyəri. Satılan əmlakın, qiymətli kağızların və valyutanın dəyəri. İcarə əməliyyatları üzrə xərclər. Ləğv olunan istehsalat siyfərişlərinə çəkilən xərclər. Mənfi kurs fərqləri, maliyyə nəticələri hesabına hesablanmış vergi və rüsumlar.

3-cü zona. Satışdan kənar sair gəlirlər və xərclər.

Göstərici	Sətin kodu
<u>Satışdan kənar sair xərclər</u> İstehsalat ehtiyatlarının, malların və hazır məhsulların qiymətlərinin aşağı salınmasından itkilər. Kənar səbəblər üzündən boş dayanmalardan kompensasiya olunmamış itkilər. Şübhəli borclar üzrə hesablanmış ehtiyatlar. Debitor borclarının və digər real olmayan borcların silinməsindən itkilər. Qəbul olunmuş cərimələr, peniyalar və təsərrüfat müqavilələri üzrə zərərlərin ödənilməsi. Keçən illərin əməliyyatları üzrə hesabat ilində aşkara çıxarılan zərərlər. İnventarlaşma zamanı aşkara çıxarılan əmlakın əskik gəlməsinin silinməsindən zərərlər. Borclunun imkansızlığı üzündən borcların silinməsindən zərərlər. Təbii fəlakətdən, yanğından, qəzadan və digər fəvqəladə hadisələrdən itkilər. Ödənilən məhkəmə xərcləri.	130
<u>Satışdan kənar sair gəlirlər</u> İddia müddəti ötmüş kreditor borclarının və deponentlərin silinməsindən gəlirlər. Əvvəllər silinən debitor borclarının ödənilməsindən daxil olmalar. Şübhəli borclar üzrə istifadə olunmayan ehtiyatların bərpası. Borclu tərəfindən qəbul edilən cərimələr, peniyalar və təsərrüfat müqavilələrinin pozulmalarına görə sanksiyalar. Kənar təşkilatların vurduğu ziyanın ödənilməsindən daxil olmalar. Hesabat ilində aşkara çıxarılan ötən illərin mənfəəti. Təbii fəlakətdən, yanğından və digər fəvqəladə hadisələrdən baş verən zərərlərin sığorta orqanları, habelə, digər mənbələr hesabına ödənilməsi. İnventarlaşma prosesində aşkara çıxarılan əmlakın artıq gəlməsinin uçota qəbul oluna dəyəri.	120

4-cü zona. Mənfəətdən vergi və yayındırılmış vəsait.

Göstərici	Sətirin kodu	Məzmunu
Mənfəətdən vergi	150	İlin əvvəlindən büdcənin xeyrinə hesablanmış müəssisənin mənfəətindən vergi.
Yayındırılan vəsait	160	Təmiz mənfəətdən, habelə istehlak və yığım fondlarından ehtiyat fondlarına ayırmalar.
		Xeyirxah məqsədlərə ayırmalar. İstehsalk və sosial ehtiyacları xərclər (əgər müəssisə müvafiq fondlar yaratmırsa). Dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığının tamamlanmasına ssudalar üzrə faizlər. Cərimə sanksiyaların ödənilməsinə xərclər: ekoloji və sanitariya normalarının pozulmasına görə; vergiyə cəlb olunmaya görə; qiymətlərin əsassız qaldırılmasından mənfəət və s.

İllik maliyyə hesabatlarına əlavələrdə aşağıdakı məsələləri izah etmək və açıqlamaq zəruridir:

- Məhsul satışından gəlirlərin və mənfəətin və daha böyük kommersiya əməliyyatlarının dəyişilməsi səbəblərini;
- İnvestisiyalardan və faizlərdən gəlirləri;
- Faiz ödəmələrini;
- Uzun müddət istifadə olunan maddi əmlakla əməliyyatları və həmin əməliyyat üzrə itkiləri;
- Nisbətən əhəmiyyətli sayılan satışdan kənar gəlirləri və zərərləri, o cümlədən, qeyri-tipik maddələri;
- Təsadüfi hadisələrin səbəblərini;
- Uçot siyasətində baş verən dəyişikliklərin müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə təsirini;

h) Ödənilməmiş zərərlərin baş vermə səbəblərini, onun gələcəkdə örtülməsi imkanlarını və s.

Beynəlxalq praktikada mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın tərtib edilməsinə dair iki əsas yanaşma təşəkkül tapmışdır. Birinci yanaşma (format) xərc ünsürləri üzrə istehsal məsrəflərinin açıqlanmasına, ikincisi isə məhsulların maya dəyərində əsaslanır. Hər iki format maliyyə xərclərinin formalaşması haqda məlumatları müxtəlif cür açıqlasa da, tamamilə eyni nəticələr almağa imkan verir. Dediklərimizi aşağıdakı sxemlə görmək mümkündür (cədvəl 2.11):

Cədvəl 2.11.

Maliyyə nəticələri haqda hesabatda mənfəətin formalaşmasının ümumi konsepsiyası

Satışdan gəlir		Satışdan gəlir		
maya dəyəri	mənfəət	xərclər	ehtiyatların dəyişməsi	mənfəət
Maya dəyəri formatı Birinci format		Xərclərin formatı İkinci format		
Satışdan daxil olmalar (+)	3360	Satışdan daxil olmalar (+)	3360	
İstehsal xərcləri:		Satılan məhsulların maya dəyəri (-)	1700	
Materiallar (-)	1000	Ümumtəsərrüfat xərcləri (-)	540	
Əmək haqqı (-)	1200	Kommersiya xərcləri (-)	260	
Amortizasiya (-)	200			
Sair xərclər (-)	240			
Hazır məhsul ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın maya dəyəri:		Satışdan əməliyyat nəticələri (+) (-)	+860	
İlin əvvəlinə (-)	500			
İlin axırına (+)	640			
Əməliyyat mənfəəti	+860			
Başqa gəlirlər və daxilolmalar (+)	300	Başqa gəlirlər və daxilolmalar (+)	300	
Başqa xərclər və zərərlər (-)	560	Başqa xərclər və zərərlər (-)	560	
Ümumi balans mənfəəti	+600	Ümumi balans mənfəəti	+600	
Mənfəətdən vergi	200	Mənfəətdən vergi	200	
Təmiz mənfəət	400	Təmiz mənfəət	400	

III FƏSİL. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN VƏ MƏNFƏƏTDƏN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

3.1. Mənfəətin amilli təhlili metodikası

Son illərdə mənfəətin təhlili metodikasına çox böyük diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, həmin metodika istehsal və təchizat xərcləri daimi və dəyişən xərclərə və marjinal gəlirlər kateqoriyasına bölünməsinə əsaslanır. Qeyd olunan metodika bazar iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edən ölkələrdə çox geniş yayılmışdır. Eyni zamanda bu metodika mənfəətin bir sıra vacib amillərdən asılılığını öyrənməyə imkan verir. Həmin amillər isə mənfəətin kəmiyyətinin formalaşması prosesini idarə etmək üçün çox vacibdir. Azərbaycan Respublikasının müəssisələrində mənfəətin tətbiqi metodikasından fərqli olaraq, bu metodika göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəsini daha tam nəzərə almağa və amillərin təsirini daha dəqiq hesablamağa imkan yaradır. Müqayisəli təhlilin köməyi ilə dediklərimizi sübut etmək olar.

Bizim respublikamızda mənfəəti təhlil edən zaman adətən aşağıdakı modeldən istifadə olunur:

$$M = K (Q - M)$$

Burada, M-mənfəətin məbləği, K-satılmış məhsulların kütləsini (miqdarını), Q-satışın qiymətini, M – isə məhsul vahidinin maya dəyərini əks etdirir.

Bu zaman belə güman olunur ki, bütün göstərilən amillər bir-birindən asılı olmayaraq öz-özünə dəyişilir. Mənfəət, müstəqil surətdə satışın həcminə mütənasib surətdə dəyişilir (əgər, rentabelli məhsul satılırsa). Əgər, məhsul zərərlə başa gəlsə, onda mənfəət satışın həcminə tərs mütənasib surətdə dəyişilir.

Lakin burada məhsul istehsalının (satışının) həcmi və onun maya dəyəri arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmır. İstehsalın (satışın) həcmi artırsa, məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı düşür. Belə ki, adətən yalnız dəyişən xərclərin (istehsal fəhlələrinin işəmuзд əmək haqqı, xammal, material, texnoloji məqsədlər üçün

enerji, elektrik enerjisi) məbləği artır, daimi xərqlərin məbləği isə (amortizasiya, tikinti obyektlərinin icarəsi, işçilərin vaxtamuzd əmək haqqı, inzibati təsərrüfat aparatının əmək haqqı və sığortası və s.) adətən dəyişilməz qalır. Əksinə, istehsal aşağı düşən zaman məmullatların maya dəyəri artır. Başqa sözlə, məhsul vahidinə daha çox daimi xərclər düşür.

Xarici ölkələrdə sistemli yanaşmanı təmin etmək üçün mənfəətin və proqnozlaşdırmanın dəyişməsi amilləri öyrənilən zaman marjinal təhlildən istifadə olunur. Marjinal təhlilin əsasını isə marjinal gəlir təşkil edir.

Marjinal gəlir (MG) dedikdə müəssisənin daimi məsrəfləri məbləğində mənfəət başa düşülür (N):

$$MG = M + N$$

Burada, $M = MG - N$

Marjinal gəlirin məbləğini öz növbəsində satılmış məhsulların miqdarı qaydasında (S) və məhsul vahidinə düşən marjinal gəlirin stavkası (V_{os}) kimi təsəvvür etmək olar:

$$M = S * V_{os} - N,$$

$$D_s = Q - V$$

$$M = S (Q - V) - N$$

Burada, V – məhsul vahidinə düşən dəyişən xərcləri göstərir.

2-ci düstur bir növ məhsulun satışından əldə olunan mənfəətin təhlili üçün istifadə edilir. Bu düstur satılmış məhsulların miqdarı, qiyməti, daimi və dəyişən xərclərin xüsusi çəkisinin səviyyəsinin dəyişilməsini müəyyənləşdirir. Təhlil aparmaq üçün tədqiqat apardığımız müəssisənin müvafiq rəqəmlərini hesablamaq mümkün olmadığı üçün şərti rəqəmlərdən istifadə elidmişdir (Cədvəl 3.1):

Amillərin mənfəətin məbləğinin dəyişməsinə təsirini hesablamaq üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulundun istifadə edək:

A məmulatı üzrə mənfəətin amilli təhlili üçün zəruri olan göstəricilər.

Göstəricilər	plan üzrə	faktik
Məhsul satışının həcmi, ədədlə	5700	4850
Satışın həcmi, mln. man.	5,0	5,2
Məmulatın maya dəyəri, mln. man.	4,0	4,5
O cümlədən, xüsusi dəyişən xərclər, mln. man.	2,8	3,1
Daimi xərclərin məbləği, mln. man.	6840	6790
Mənfəət, mln. man.	5700	3395

$$M_{pl}=S_{pl}(Q_{pl}-N_{pl})-N_{pl}=5700-(5,0-2,8)-6840=5700 \text{ mln manat.}$$

$$M_{\text{şerti } 1}=C_f(Q_{pl}-V_{pl})-N_{pl}=4850(5,0-2,8)-6840=3830 \text{ mln manat.}$$

$$M_{\text{şerti } 2}=C_f(Q_f-V_{pl})-N_{pl}=4850(5,2-2,8)-6840=4800 \text{ mln manat.}$$

$$M_{\text{şerti } 3}=C_f(Q_f-V_f)-N_{pl}=4850(5,2-3,1)-9840=3345 \text{ mln manat.}$$

$$M_f=C_f(Q_f-V_f)-N_f=4850(5,2-3,1)-6790=3395 \text{ mln manat.}$$

Mənfəətin ümumi dəyişikliyi təşkil edir:

$$T_{\text{ümumi}}=3395-5700=-2305 \text{ mln manat.}$$

O cümlədən, dəyişikliklər hesabına

a) ΔM_k - məhsul satışının kütləsi

$$\Delta M_k=3395-5700=-23,5 \text{ mln manat.}$$

b) ΔM_q – satışın qiyməti

$$\Delta M_q=4800-3830=+970 \text{ mln manat}$$

c) Xüsusi dəyişən məsrəflər

$$\Delta M_v=3345-4800=-1455 \text{ mln manat}$$

d) daimi məsrəflərin məbləği

$$\Delta M_n=3395-3345=+50 \text{ mln manat}$$

Nəzərdən keçirdiyimiz metodika müxtəlif amilərin mənfəətin məbləğinin dəyişilməsinə təsirini daha dəqiq hesablamağa imkan verir. Belə ki, istehsalın (satışın) həcmi, maya dəyəri və mənfəət arasındakı qarışıqlıq əlaqəni nəzərə alır.

Mənfəətin təhlili metodikası istehsalın çoxnomenklaturalı şəraitində xeyli mürəkkəbləşir. Çünki, yuxarıdakı amillərdən başqa satılmış məhsulların strukturunun təsirini də nəzərə almaq lazım gəlir.

Xarici ölkələrdə çoxnomenklaturalı istehsal şəraitində amillərin mənfəətin məbləğinə təsirini öyrənmək üçün aşağıdakı modeldən istifadə olunur:

$$M=B*O_n-H$$

Satışdan vəsait də həmçinin məhsul satışının ümumi həcmindən, onun strukturundan və buraxılış qiymətlərindən asılıdır:

$$B=\Sigma(VMB_{\text{üm}}*PO_i*Q_i)$$

Bundan sonra məhsul atışından mənfəətin amilli modeli aşağıdakı formada olacaq:

$$M=\Sigma(VMB_{\text{üm}}*PO_i*Q_i)*\Sigma(PO_i*\frac{Q_i-V_i}{Q_i})$$

Onun köməyi ilə məhsul satışının (həcmnin) miqdarı hesabına, onun quruluşu, buraxılış qiyməti, müəssisənin dəyişən xərcləri və daimi xərcləri hesabına necə dəyişilməsini müəyyənləşdirmək olar.

4-cü model üzrə aillərin təsirini heablamaq üçün 3.2 və 3.3 cədvəllərin informasiyalarından istifadə edək:

Cədvəl 3.2

Məhsul satışından vəsait

Göstərici	Satışdan vəsaitin məbləği, mln manat	Satışdan vəsaitin hesablanması şərtləri		
		Satışın həcmi	Satışın strukturu	Satışın qiyməti
$B_{pl}=\Sigma (S_{pl}-Q_{ipl})$	95250	Plan	Plan	Plan
$B_{\text{şerti}}=B_{pl}*S_{pl}$	$(9525+0,9912)=944$	Fakt	Plan	Plan
$B_{\text{şerti}}=\Sigma (S_{ipl}-Q_{ipl})$	96600	Fakt	Fakt	Plan
$B_f=\Sigma (S_{pl}*Q_{i \text{ fakt}})$	99935	Fakt	Fakt	Fakt

Məhsul satışının strukturu

Məmulatların növü	Məmulatların qiyməti, min manat		Məmulata düşən dəyişən xərclər, min manat.		Satışın ümumi həcmində xüsusi çəki, %-lə		$OP_i = \frac{Q_i - V_i}{Q_i}$		
	Plan	Fakt	Plan	Fakt	Plan	Fakt			
A	5000	5200	2800	3100	29,92	25,10	0,44	0,4615	0,404
V	6000	6100	3600	3500	35,28	32,92	0,40	0,4100	0,426
S	7000	7350	3500	3600	19,84	22,10	0,50	0,5238	0,510
D	7500	7800	3750	3744	14,96	19,88	0,50	0,5192	0,520

Müəssisənin daimi xərcləri plan üzrə 24655 mln. manat, faktik isə 26490 mln. manat təşkil edir.

Əvvəlcə məhsulların hər bir növü üçün qiymətdə marjinal gəlirlərin payını müəyyənləşdirək:

A məmulatı üçün $(5000-2800)/5000=0,44$;

V məmulatı üçün $(6000-3600)/6000=0,40$;

S məmulatı üçün $(7000-3500)/7000=0,50$;

D məmulatı üçün $(7500-3750)/7500=0,50$.

Daha sonra plan üzrə məhsul satışının ümumi həcmi üçün marjinal gəlirlərin kəmiyyətini müəyyənləşdirək:

$$OP_{pl} = \frac{0.44 \cdot 29.92 + 0.4 \cdot 35.28 + 0.5 \cdot 19.84 + 0.5 \cdot 14.96}{100} = 0,44677$$

Üçüncü düstur üzrə plana görə satışdan mənfəətin məbləğini tapaq:

$$M_{pl} = B_{pl} \cdot OP_{pl} = 95250 \cdot 0,44677 - 24655 = 17900 \text{ mln. manat.}$$

Sonrakı təhlil prosesində satılmış məhsulların miqdarı hesabına, mənfəətin məbləğinin necə dəyişilməsini hesablamaq zəruridir. Əgər, məhsul satışının həcmi məhsulların bütün növləri üzrə bərabər səviyyədə artırsa, onda onun quruluşu

dəyişilmir və marjinal gəlirin satışın məbləğindən orta payı da dəyişiləcək. Bu halda mənfəətin məbləği təşkil edir:

$$M_{\text{şərti 1}} = B_{\text{şərti 1}} * OP_{\text{pl}} - N_{\text{pl}} = 94410 - 0,44677 * 24655 = 17525 \text{ mln.manat}$$

Hesablamalar göstərir ki, məhsul satışının həcmnin ixtisar olunması hesabına mənfəətin kütləsi 375 mln. manat (17525-17900) azalmışdır.

Bu nəticəni mütləq fərq üsulu ilə də əldə etmək mümkündür:

$$\Delta M_{\text{pl}}(B_{\text{şərti}} - B_{\text{pl}}) * O_{\text{pl}} = (94410 - 95250) * 0,44677 = -375 \text{ mln. manat}$$

Daha sonra məhsulların satışının strukturunun dəyişilməsi hesabına marjinal gəlirlərin və mənfəətin məbləğinin necə dəyişilməsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əmtəəlik məhsulların quruluş dəyişkənliyi təkcə satışdan vəsaitin dəyişilməsinə deyil, satışdan vəsaitin tərkibinə marjinal gəlirin orta xüsusi çəkisinə gətirib çıxarır.

Mənfəətin faktik həcmdə və strukturda, lakin plan qiymətilə mənfəətin məbləğinin hesablanması həmin ardıcılıqla həyata keçirilir.

Məhsul satışının bütün faktik həcmi üçün (məhsul vahidinə plan buraxılış qiymətlərinin və plan dəyişən xərclərinin saxlanılması şərtilə) orta kəmiyyət belə hesablanır:

$$OP_{\text{şərti 1}} = \frac{0,44 \cdot 25,10 + 0,4 \cdot 32,92 + 0,5 \cdot 22,10 + 0,5 \cdot 19,88}{100} = 0,45202$$

Faktik yerinə yetirilmək üçün məhsul satışından mənfəət (qiymət və xərclər dəyişilməz qaldığı zaman) belədir:

Satışın stukturundakı dəyişikliklərlə əlaqədar alınan məbləğ əvvəlki ildən 1485 mln. manat (19010-17525) çox olmuşdur. Satışdan vəsaitin ümumi məbləğində S və D məmullatlarının payı artmışdır.

Mənfəətin məbləğinə məhsulların qiymətinin dəyişilməsi həm müsbət, həm də mənfəətin mənasında təsir göstərir. Bu amil hesabına satışdan vəsaitin tərkibində marjinal gəlirlərin orta payı dəyişikliklərə uğrayır.

Əvvəlcə, faktik qiymətlərlə hər bir məmumat üçün məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclərin plan səviyyəsini hesablayaq:

$$A \text{ məmumatı üçün } (5200 - 2800) / 5200 = 0,4615;$$

V məmulatı üçün $(6100-3600)/6100=0,4100$;

S məmulatı üçün $(7350-3500)/7350=0,5238$;

D məmulatı üçün $(7800-3750)/7800=0,5192$

Satılmış məhsulun bütün faktik həcmi üçün orta səviyyə faktik struktur və faktik qiymətlərlə aşağıdakı kimidir:

$$OP_{\text{şerti } 2} = \frac{0.4615 \cdot 25.10 + 0.41 \cdot 32.92 + 0.5238 \cdot 22.10 + 0.5192 \cdot 19.88}{100} = 0.470306$$

Qiymətlərin dəyişməsi, dəyişən və daimi xərclərin səviyyəsinin saxlanılması zamanı məhsulun faktik satış həcmindən mənfəət aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$M_{\text{şerti } 3} = B_f \cdot OP_{\text{şerti } 2} - N_{pl} = 99935 - 0,470306 \cdot 24655 = 22345 \text{ mln. manat}$$

Bütün məmumatların qiymətlərinin artması hesabına mənfəətin məbləği 3335 mln. manat $(22345-19010)$ artmışdır.

Daha sonra bütün faktik şərtlərin (quruluş, qiymət, dəyişən məsrəflərin xüsusi çəkisi) fərdi və orta əhəmiyyətini hesablayaq:

A məmulatı üçün $(5200-3100)/5200=0,404$;

V məmulatı üçün $(6100-3500)/6100=0,426$;

S məmulatı üçün $(7350-3600)/7350=0,510$;

D məmulatı üçün $(7800-3744)/7800=0,520$

$$O_{pl} = \frac{0.404 \cdot 25.10 + 0.426 \cdot 32.92 + 0.51 \cdot 22.10 + 0.52 \cdot 19.88}{100} = 0.45816$$

Bütün faktik şərtlər daxilində müəssisənin mənfəəti belədir:

$$M_{\text{şerti } 4} = B_f \cdot OP_{\text{şerti } 2} - N_{pl} = 99935 - 0,45816 \cdot 24655 = 21131$$

Daimi xərclərin məbləğinin plandan kənarlaşması bizim misalda +1835 mln. manat $(26490-24655)$ olmuşdur. Bu artım mənfəətin həmin məbləğdə $(19296-21131=-1835)$ azalmasına gətirib çıxarmışdır. Sistemli qaydada həmin hesablamaları aşağıdakı jədvəl vasitəsilə təsəvvür etmək olar (cədvəl 3.4).

**Marjinal gəlirdən istifadə etməklə müxtəlif amillərin mənfəətin
məbləğinə təsirinin hesablanması**

Mənfəətin məbləğinin hesablanması, mln. manat.	Amillər				
	Satışın həcmi	Satışın strukturu	Satışın qiyməti	Dəyişən xərclər	Daimi xərclər
95250 0,44677-224655 =17900	Plan	Plan	Plan	Plan	Plan
94410 0,44677-24655 =17525	Fakt	Fakt	Plan	Plan	Plan
96600 0,45202-24655= 19010	Fakt	Fakt	Plan	Plan	Plan
99935 0,47030-24655= 22345	Fakt	Fakt	Plan	Plan	Plan
99935 0,45816-24655= 21131	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Plan
99935 0,45816-26490= 19296	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt

Mənfəət məbləği üzrə plandan ümumi kənarlaşma:

$$\Delta M_{\text{ümumi}} = 19296 - 17900 = +1396 \text{ mln. manat}$$

O cümlədən, aşağıdakı dəyişikliklər hesabına:

a) məhsul satışının həcmi:

$$\Delta M = 17525 - 17900 = -375 \text{ mln. manat}$$

b) məhsul satışının strukturu:

$$\Delta M = 19010 - 14525 = +1485 \text{ mln. manat}$$

c) buraxılış qiyməti:

$$\Delta M = 22345 - 19010 = +3335 \text{ mtn. Manat.}$$

d) Xüsusi dəyişən xərclər:

$$\Delta M = 21131 - 22345 = -1214 \text{ mln. manat}$$

e) Daimi xərclər:

$$\Delta PM = 19296 - 21131 = -1835 \text{ mln. manat}$$

Yuxarıdakı hesablamalardan göründüyü kimi marjinal təhlil metodikası üzrə mənfəətin kütləsi satışın həcmindən və strukturundan daha çox asılıdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar (cədvəl 3.5)

Mənfəətin amilli təhlilinin nəticələrinin müqayisəli təhlili

Amlər	Variant	
	I	II
Məhsul satışının həcmi	-158	-375
Satılmış məhsulların strukturu	+536	+1485
Məhsullara qiymətlər	+3335	+3335
Məhsulların maya dəyəri	-2317	-3049
O cümlədən:		
Daimi xərclər		-1214
Dəyişən xərclər		-1835

Beləliklə, mənfəətin amilli təhlilinin müxtəlif metodikalarının müqayisəli təhlili göstərir ki, marjinal təhlilin metodikası daha üstündür. Belə bir təhlil metodu respublika müəssisələrində maliyyə nəticələrinin formalaşması prosesinin daha səmərəli idarə olunmasına imkan yarada bilər.

3.2. Xalis mənfəətin formalaşmasının, bölüşdürülməsinin və istifadəsinin təhlili

Mənfəətin bölüşdürülməsinin və istifadəsinin başlıca vəzifəsi plan və dinamika ilə müqayisədə hesabat dövrü ərzində formalaşan meyllərin və proporsiyaların aşkara çıxarılmasından ibarətdir. Təhlilin nəticələri əsasında mənfəətin bölüşdürülməsində proporsiyaların dəyişilməsi və ondan səmərəli istifadəsi üzrə tövsiyələr hazırlanır.

Hər bir müəssisədə büdcəyə vergi ödənildikdən sonra onun sərəncamında qalan mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası və yaradılan fondların siyahısı təsis sənədləri əsasında müəyyənləşdirilir.

Belə ki, “Azərenejitikintiquraşdırma” SC-də mənfəətdən ehtiyat, yığım, istehlak və sosial sferanın fondları yaradılır.

Xüsusi təyinatlı fondların formalaşması və istifadəsi prosesində mənfəətin stimullaşdırılması rolu həyata keçirilir. Bu fondların təhlili aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

a) Həmin fondlara hesablanan vəsaitlərin ümumi məbləği necə dəyişilməlidir?

- b) Həmin məbləğlərin dəyişilməsinə hansı amillər təsir göstərməlidir?
- c) Bu məbləğ hansı məqsədlərə istifadə olunmalıdır?
- d) Həmin fondlara vəsaitlərin hesablanması və istifadəsinin dinamikasında hansı dəyişikliklər verilməlidir?
- e) Təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticəsinin yüksəlməsində müəssisə kollektivinin marağı necə artmışdır?

Mənfəətin bölüşdürülməsinin və istifadəsinin təhlili aşağıdakı qaydada aparılır:

1. Plan və bazis dövrü ilə müqayisədə mənfəətdən istifadənin hər bir istiqaməti üzrə vəsaitlərin xüsusi çəkisinə və məbləğlərin dəyişilməsinə qiymət verilir.
2. Fondların yaradılmasının amilli təhlili həyata keçirilir.
3. Xüsusi təyinatlı fondların hərəkətinin təhlili həyata keçirilir.
4. İqtisadi potensialın səmərəliliyi göstəricilərinə müvafiq olaraq istehlak və yığım fondlarından istifadənin səmərəliliyinə qiymət vermək.

Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsini təhlil etmək üçün tədqiqat apardığımız müəssisədə zəruri olan rəqəm məlumatlarının çatışmadığını nəzərə alaraq şərti rəqəmlərdən istifadə olunur (cədvəl 3.6)

Cədvəl 3.6

Dinamika əsasında mənfəətin bölüşdürülməsinin təhlili

Göstəricilər	Bazis dövrü		Hesabat dövrü		Kənarlaşma		Dəyişmə sürəti, %-lə
	Mln. manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Mln. manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Mln. manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	
Xalis mənfəət	829,9	100,0	413,8	100,0	-407,1	-	50,4
Yığım fondu	322,5	39,3	67,4	16,3	-255,1	-23,0	20,9
Sosial sferanın fondu	380,1	46,3	163,1	39,4	-217,0	-6,9	42,9
İstehlak fondu	79,8	9,7	116,4	28,1	+36,6	+18,4	145,9
İqtisadi sanksiyalar	5,9	0,7	39,2	9,5	+33,3	+8,8	6,6 dəfə
Sair məqsədlər	32,6	4,0	27,7	6,7	+2,7	+2,7	85,0

Əvvəlki illə müqayisədə iqtisadi sanksiyaların ölçüsü 6,6 dəfə çoxalmışdır. İqtisadi sanksiyaların çoxalmasına görə vəsaitlərin yayındırılması hesabat ilində xüsusi fonlara yönəldilən vəsaitlərin məbləğini 33,3 mln. manat aşağı salmışdır.

Bazis dövrü ilə müqayisədə yığım fonduna ayrılan vəsaitlərin məbləği 255,1 mln. manat və yaxud 5 dəfə, xüsusi çəkisi 39,3%-dən 16,3%-ə qədər azalmışdır. Sosial sferaya fondların ayrılması 217 mln. manat və yaxud 57,1% aşağı düşmüşdür.

İstehlak fonduna ayırmaların məbləği 36,6 mln. manat artmışdır.

Beləliklə, hesabat ilində mənfəətin istifadəsinin strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir.

Təmiz mənfəətdən xüsusi təyinatlı fondlara ayırmaların məbləğindəki dəyişikliyi təhlil edərək, həmin fondların formalaşması amillərini bilmək lazımdır. Başlıca amil hər şeydən əvvəl mənfəətdir. Təmiz mənfəətin dəyişilməsi hesabına xüsusi təyinatlı fondlara ayırmaların dəyişilməsini aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablamaq mümkündür.

Burada, M – təmiz mənfəətin dəyişilməsi hesabına yığım fondunu; m – təmiz mənfəət kütləsini, M_0 – isə təmiz mənfəətdən müvafiq fondlara ayırmaların bazis əmsalını göstərir.

İstehlak və yığım fondunun dəyişilməsinə amillərin təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından istifadə edək (Cədvəl 3.7).

Yuxarıdakı hesablamalardan görünür ki, yığım fonduna ayırmaların məbləğinin azalması təmiz mənfəətin kütləsini 407,1 mln. manat, ayırmaların əmsalını isə, 0,23 vahid azaltmışdır. Bu zaman xalis mənfəətin təsiri – 160 min manat, ayırmaların əmsalını isə 0,23 vahid azaltmışdır. Bu zaman xalis mənfəətin təsiri – 1610 min manat təşkil edir.

İstehlak fonduna ayırmaların dəyişilməsi təmiz mənfəətin dəyişilməsinin təsiri üzündən baş vermişdir. Nəticədə ayırmaların mədləği 39,5 mln. manat azalmış, əmsalın artması hesabına artım 76,1 mln. manat olmuşdur.

Sosial sferanın fondlarına ayırmaların dəyişilməsi təmiz mənfəətin 188,5 mln. manat azalması nəticəsində baş vermişdir.

Fondların hərəkətini və istifadəsini hər bir fond üzrə ayrılıqda təhlil etmək məqsədə uyğundur. Aşağıdakı cədvəldə yığım fondunun göstəricilərinin dinamikası verilmişdir (cədvəl 3.7)

Cədvəl 3.7**Yığım fondunun göstəricilərinin dinamikasının təhlili (mln. manat)**

Göstəricilər	Bazis dövrü	Hesabat dövrü	Kənarlaşma
İlin əvvəlində qalıq	248,0	515,6	+267,6
Vəsait daxil olmuşdur	322,5	67,4	-255,1
İstifadə olunmuşdur	54,9	315,3	+260,4
İlin axırına qalıq	515,6	267,7	-247,9

Cədvəldən görünür ki, yığım fondunun hesablanılan və istifadə olunan ölçüləri üst-üstə düşür. Bazis dövründə yığım fonduna daxil olan vəsaitdən yalnız 17,0%-i (54,9) istifadə olunmuşdur.

Yerdə qalan isə ilin axırına qalığın artmasına yönəldilmişdir.

Hesabat dövründə istifadə olunan məbləğ, hesablanılan məbləği 4,7 dəfə üstələmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə yığım fondunun vəsaitinin hansı məqsədlərə istifadə olunmasının təhlili verilmişdir (cədvəl 3.8).

10-cu cədvəlin məlumatları sübut edir ki, yığım fondunun vəsaiti əsasən istehsalın inkişafına istifadə olunmuşdur. Hesabat dövründə müəssisənin prioritetləri.

Cədvəl 3.9**Amillərin fondların kəmiyyətinə təsirinin hesablanması (mln. manat)**

Xüsusi təyinatlı fondların amilləri	Hesablaşmaların alqoritmləri	Hesablaşmalar	Təsirlərin ölçüsü
Yığım fondu, o cümlədən: təmiz mənfəət hesabına		67,4-322,5 -407,1 0,393	-255,1 -160
Ayrımların əmsalı		-0,23 413,8	-95,1
İstehlak fondu, o cümlədən, təmiz mənfəət hesabına		0,184 413,8 -407,1 0,097	+36,6 -39,5
Ayrımların əmsalı		0,184 413,8	76,1
Sosial sferanın fondları, o cümlədən: təmiz mənfəət hesabına		163,1-380,1 -407,1 0,463	-217 -188,5
Ayrımların əmsalı		-0,069 413,8	-28,5

Cədvəl 3.10

Yığım fondunun vəsaitindən istifadə olunmasının təhlili

Fondun istifadənin istiqamətləri	Bazis dövrü		Hesabat dövrü		Kənarlaşma		Dəyişilmənin sürəti, %-lə
	Mln. manat	Xüsusi çəkisi %-lə	Mln. manat	Xüsusi çəkisi %-lə	Mln. manat	Xüsusi çəkisi %-lə	
Yığım fondunun çəkisi, o cümlədən	54,9	100	315,3	100	+260,4	-	574,3 (5,7 dəfə)
Uzunmüddətli kreditlərin ödənilməsinə	1,7	3,1	1,0	0,3	-0,7	-2,8	6,6
İstehsalın inkişafına, o cümlədən	53,2	96,9	314,2	99,7	+261,0	+2,8	590,8 (5,9 dəfə)
Dövriyədənkənar aktivlərin artırılmasına	46,1	86,7	29,6	9,6	-16,6	-77,3	64,1
Dövriyyə kapitalının artırılmasına	7,1	13,3	284,7	9,4	+277,6	+77,3	40,2 dəfə

Xeyli dəyişilmişdir: istehsalın inkişafına yönəldilən vəsaitin 90,6 %-i dövriyyə kapitalının tamamlanmasına sərf olunmuşdur. Bizim fikrimizcə, yığım fondundan istifadənin balansın strukturuna və əsas vəsaitlərin vəziyyətinə təsirini də ayrılıqda araşdırmaq məqsədə uyğundur. Yığım fondundan istifadənin təhlili balansın quruluşu və əsas vəsaitlərdən istifadənin təhlili ilə paralel surətdə anılarsa daha dəqiq nəticələrə gəlmək mümkündür.

Cədvəl 3.11

İstehlak fondu göstərcilərinin dinamikasının təhlili (mln. manat)

Göstəricilər	Bazis ili	Hesabat ili	Kənarlaşma (+;-)	Dəyişilmənin sürəti, %-lə
İlin əvvəlinə qalıq	0,07	0,11	+0,04	157,1
Vəsait daxil olmuşdur	79,76	116,35	+36,59	145,9
İstifadə olunmuşdur	79,72	116,22	+36,5	145,8
İlin axırına qalıq	0,11	0,24	+0,13	218,2

İstehlak fondunun yaradılması və istifadəsinin təhlili aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 3.11)

İstehlaka vəsaitin istifadəsi iki başlıca amillə müəyyənləşdirilir:

1. müəssisənin dividend siyasəti ilə;
2. sosial ödənclər siyasəti ilə.

Sosial ödənclərin təhlili aşağıdakı mühüm göstəricilərlə müqayisə edilmək yolu ilə həyata keçirilir:

- a) kadr axıcılığı əmsalı;
- b) əmək məhsuldarlığının səviyyəsi;
- c) işçilərin ixtisası və təhlili səviyyəsi.

Əgər, istehlaka yönəldilən vəsaitlərin artımı əmək məhsuldarlığının artımı, kadr axıcılığı əmsalının aşağı düşməsi, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müşayiət olunursa, onda mənfəətin istehlaka yönəldiləsi iqtisadi cəhətdən səmərəli sayılır.

Öz növbəsində dividend siyasəti müəssisə səhmlərinin məzənnə dəyərində əhəmiyyətli təsir göstərir. Dividendlərin ödənilməsinə yönəldilən vəsaitlərin ölçüsü müəyyənləşdirilən zaman aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- a) qiymətli kağızların emissiyası prosesində əlavə kapitalın cəlb olunmasının zəruriliyi;
- b) investisiya nəticəsində mənfəətin artımı imkanları;
- c) investisiya nəticəsində mənfəətin artımı imkanları;
- d) əldə olunan gəlirlərdən tutulan vergilərin aşağı salınmasına yönəldilən iri səhmdarların mənafeleəri;
- e) digər sahələrə yönəldilən kapitaldan gəlirlər.

Bununla yanaşı, sadalanan amillərin fəaliyyəti mənfəətin bölüşdürülməsinin optilləşdirılması tələblərinə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Başqa sözlə, mənfəətin bölüşdürülməsi üzrə müəssisənin maliyyə siyasəti dövryyənin artmasına, xüsusi kapitalın çoxalmasına və kapitalın optimal strukturuna nail olmasına şərait yaratmışdır.

3.3. Mənfəətdən istifadənin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsiri

Mənfəətdən istehlaka və yığma istifadənin bir-birinə nisbəti müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir göstərir. Yığma yönəldilən vəsaitin çatışmaması dövriyyənin artımını ləngidir və borc vəsaitlərinə tələbatın artmasına gətirib çıxarır.

Müəssisənin potensial inkişafının son həddini xüsusi vəsaitlərin rentabelliğini müəyyənləyir:

$$R_{xb} = \frac{\text{Təmiz mənfəət}}{\text{Xüsusi kapital}} 100\% \quad (1)$$

Əgər, R_{xb} – 20%-ə bərabədirsə, onda vəsaitlərin istehlaka və dividendlərə ödənilməsindən imtina etməklə, xüsusi vəsaitləri 20% və yaxud vəsaitlərin dividendlərə ödənişi 20% artırmaq mümkündür.

Həqiqətən də vəsaitlərin istehlaka (bölgü norması) istifadəsi ilə xüsusi vəsaitlərin (artımının daxili sürəti) artım faizi arasında optimal nisbət tapmaq lazım gəlir.

Dövriyyənin yüksək sürətinə nail olmaq üçün müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin rentabelliğini yüksəltmək imkanları yaranır.

İstehlaka və yığma yönəldilən vəsaitlərin xüsusi vəsaitlərin kəmiyyətinə nisbətini xüsusi vəsaitlərin rentabelliği kimi təsəvvür etmək mümkündür.

Yığma və istehlaka yönəldilən vəsaitlərin məbləği təmiz mənfəətin məbləği kimi başa düşülməlidir. Bu məbləğ vergi və digər maliyyə xərcləri ödənildikdən sonra aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$R_{xb} = \frac{F_y}{X_k} + \frac{F_i}{X_k}$$

Burada, F_y – yığım fondunu, F_i – istehlak fondunu, əksinə xüsusi kapitalı göstərir.

Yığım fondunun xüsusi kapitalın kəmiyyətinə nisbəti daxili artım sürətini, başqa sözlə, aktivlərin artım sürətini əks etdirir. Nəzəri cəhətdən kapitalın

dövriyyəsi əmsalının əhəmiyyəti sabit qaldıqda, məhsul satışının həcmının artımı artımın daxili sürətinə bərabərdir.

İstehlak fondunun xüsusi kapitalla nisbəti istehlakın səviyyəsini təşkil edir.

Əgər, təsəvvür etsək ki, istehlak fondu təmiz mənfəət və mənfəətin bölgü normasıdır, onda xüsusi vəsaitlərin rentabelliği aşağıdakı kimi hesablanıla bilər:

$$R_{xb} = \frac{M_t(1 - MN)}{XK} + \frac{M_t * MN}{XK} = ADS + R_{xb} * MN$$

Burada, MN – mənfəətin bölüşdürülməsi norması, ADS – artımın daxili sürəti deməkdir.

Eyni zamanda xüsusi vəsaitlərin rentabelliği maliyyə rıçaqının faydalılığı vasitəsilə belə əks etdirilə bilər:

$$R_{xb} = \frac{2}{3} R_c + MPC$$

MPC özlüyündə maliyyə rıçaqının səmərəliliyini əks etdirir. Əgər, iqtisadi rentabellik balans mənfəəti üzrə hesablanırsa, ondan hesablanan səmərə mənfəətdən vergi ölçüsündə azalır (orta hesabla balans mənfəətinin həcmində).

Maliyyə rıçağı kapitalın borc götürülməsi ilə əlaqədar maliyyə xərclərinin təmiz mənfəətin kəmiyyətinə təsirini göstərir.

Əgər o, müsbət kəmiyyətdirsə, onda xüsusi vəsaitlərin rentabelliğini yüksəldir. Kapitalın iqtisadi rentabelliği ssuda faizinin stavkasından yüksək olduğu şəraitdə maliyyə rıçağı müsbət olacaq. Bazar iqtisadiyyatında ssuda faizinin stavkası kapitalın ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Müəssisənin vəsait mənbələrinin strukturuna borc kapitalının ölçüsü nə qədər yüksək olursa, təmiz mənfəətin və müvafiq surətdə xüsusi vəsaitlərin rentabelliği o qədər aşağı olacaq. Təmiz mənfəətin istehlaka istifadəsi müəssisənin borc kapitalına olan tələbatını yüksəldir. Resursların yüksək qiyməti və aktivlərin aşağı rentabelliği bu maliyyə rıçaqlarının mənfi səmərəsinə, xüsusi vəsaitlərin rentabelliğinin aşağı salınmasına gətirib çıxarır, habelə, müəssisənin daxili sürətini məhdudlaşdırır.

Mənfəətdən istifadənin təhlili aşkar edir ki, vəsaitlər yığım və istehlak arasında necə səmərəli bölüşdürülmüşdür. Burada qiymətin aşağıdakı meyarlarını ayrıca qeyd etmək olar:

1. Əgər, kapitalın quruluşunda borc vəsaitlərinin payı artırsa, deməli, sosial ödənclər artımın daxili sürətini məhdudlaşdırmışdır;
2. Əgər, artımın daxili sürəti artırsa, onda mənfəətin bölüşdürülməsi siyasəti düzgün seçilmişdir.

Mənfəətin istehlaka və yığma bölüşdürülməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə rıçaqının səmərəliliyinin miqdarca ölçüsünün köməyi ilə həyata keçirilir.

Əgər o, müsbət kəmiyyətdirsə, onda xüsusi vəsaitlərin rentabelliyni yüksəldir. Əgər, kapitalın iqtisadi rentabelliyni ssuda faizinin stavkasından yüksək olduğu şəraitdə maliyyə rıçaqı müsbət olacaq. Bazar iqtisadiyyatında ssuda faizinin stavkası eyni olmaqla, cəlb edilmiş kapitalın ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Müəssisənin vəsait mənbələrinin strukturuna borc kapitalının ölçüsü nə qədər yüksək olursa, təmiz mənfəətin və müvafiq surətdə xüsusi vəsaitlərin rentabelliyni o qədər aşağı olacaq. Təmiz mənfəətin istehlaka istifadəsi müəssisənin borc kapitalına olan tələbatını yüksəldir. Resursların yüksək qiyməti və aktivlərin aşağı rentabelliyni zamanı bu maliyyə rıçaqlarının mənfəi səmərəsinə, xüsusi vəsaitlərin rentabelliynin aşağı salınmasına gətirib çıxarır, habelə müəssisənin daxili sürətini məhdudlaşdırır.

Mənfəətdən istifadənin təhlili aşkar edir ki, vəsaitlər yığım və istehlak arasında necə səmərəli bölüşdürülmüşdür. Burada qiymətin aşağıdakı meyarlarını ayrıca qeyd etmək olar:

1. Əgər, kapitalın quruluşunda borc vəsaitlərinin payı artırsa, deməli sosial ödənclər artımın daxili sürətini məhdudlaşdırmışdır;
2. Əgər, artımın daxili sürəti artırsa, onda mənfəətin bölüşdürülməsi siyasəti düzgün seçilmişdir.

Mənfəətin istehlaka və yığma bölüşdürülməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə rıçaqının səmərəliliyinin miqdarca ölçüsünün köməyi ilə həyata keçirilir.

Aşağıdakı cədvəldə maliyyə rıçaqının səmərəliliyinin hesablanması metodikası verilmişdir (cədvəl 3.12).

İqtisadi rentabelliği hesablamaq üçün kreditlərdən istifadəyə görə ödəncələr vergiyə cəlb olunandan sonra mənfəəti təmiz aktivlərin kəmiyyətinə bölmək lazımdır. Xüsusi vəsaitlərin məbləği balansın müxtəlif bölmələrinin yekünlarının fərqi kimi hesablanır.

Cədvəl 3.12

Maliyyə rıçaqının səmərəsinin hesablanması metodikası

Göstəricilər	Hesabat ilinin əvvəlinə, mln. manat	Hesabat ilinin axırına, mln. manat
1	2	4
1.Xüsusi kapital	13310,0	13129,0
2. Borc kapitalı (kreditör borcları daxil edilmədən)	198,0	565, 0
3. Aktivlərin məbləği (sət.1+sət.2)	13509	13694
4. Kreditlər üzrə faizlər ödəndikdən sonra mənfəət	833	462
5. İqtisadi rentabellik (sət.4:sət.3)	0,0617 və yaxud 6,17 %	0,0302 və yaxud 3,02%
6. Kreditlər üzrə faizlər ödəndikdən sonra mənfəət	819	413
7. Xüsusi vəsaitlərin rentabelliği (sət.6:sət.3)	0,0606 və yaxud 6,06 %	0,0302 və yaxud 3,02 %
8. Maliyyə rıçaqının səmərəsi (sət.7-sət.5)	-0,11 %	-0,35%

Cədvəldəki hesablamalar göstərir ki, kapitalın borc şəklində istifadəsi xüsusi vəsaitlərin rentabelliğinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Kapitalın aşağı rentabelliği zamanı borc vəsaitlərinin cəlb olunması ümumiyyətlə məqsədə müvafiq deyildir. Maliyyə rıçaqının səmərəsinin mənfi əhəmiyyəti xüsusi vəsaitlərin rentabelliğinin aşağı düşməsinə təsir göstərir.

Xüsusi vəsaitlərin rentabelliğini yüksəltmək üçün həm təmiz mənfəətin, həm də xüsusi vəsaitlərin məbləğini və yaxud borc vəsaitlərinin məbləğini əlverişli şərtlər daxilində artırmaq məqsədə uyğundur.

3.4. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin analitik tədqiqi və onun proqnozlaşdırılması imkanları

Maliyyə vəziyyətinə ümumi xarakteristika verdikdən sonra təhlilin növbəti vəzifəsi müəssisənin maliyyə sabitliyinin, başqa sözlə, uzun perspektivə onun fəaliyyətinin sabitliyi göstəricilərinin tədqiqi hesab olunur.

Maliyyə sabitliyi dedikdə, müəssisənin daimi ödəmə qabiliyyətinə zəmanət verən hesabların müəyyən vəziyyəti başa düşülür. Hər hansı bir təsərrüfat əməliyyatının həyata keçirilməsi nəticəsində maliyyə vəziyyəti ya sabit qala bilər, ya pisləşə, ya da yaxşılaşa bilər. Hər gün baş verən təsərrüfat əməliyyatlarının axını müəssisənin sabitliyinin bir tipindən başqasına keçməsinin səbəblərindən biridir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyi onun ümumi maliyyə strukturu və kreditor, eləcə də debitorlardan asılılığı ilə əlaqədardır.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin bir neçə göstəricisi mövcuddur. Onların aşağıdakı dörd tipini göstərmək olar:

1. Maliyyə vəziyyətinin mütləq sabitliyi;
2. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin normal sabitliyi;
3. Qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti;
4. Böhranlı və kritik maliyyə vəziyyəti.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini daha ətraflı təhlil etmək üçün dünya və MDB məkanına daxil olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda göstəricilərin və əmsalların xüsusi sistemi işlənib hazırlanmışdır:

1. Xüsusi kapitalın muxtariyyəti və yaxud təmərküzləşməsi əmsalı;
2. Maliyyə əhəmiyyəti əmsalı;
3. Xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin nisbəti əmsalı;
4. Xüsusi kapitala manevr etmə əmsalı;
5. Uzunmüddətli qoyuluşların strukturu əmsalı;
6. Uzunmüddətli borc vəsaitlərinin cəlb olunması əmsalı.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin növbəti mərhələsi onun işgüzar fəallığına qiymət verilməsi hesab olunur. Bu göstərici həm miqdar, həm də keyfiyyətə həyata keçirilə bilər.

Müəssisənin işgüzar fəallığının keyfiyyət səviyyəsində qiymətləndirilməsini həmin müəssisənin göstəricilərini oxşar müəssisənin göstəriciləri ilə müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar. Keyfiyyət meyarları aşağıdakılardır:

- məhsulların təchizatı bazarlarının genişliyi;
- ixrac olunan məhsulların mövcüdlüyü;
- müştərilərin məmnunluğunda öz əksini tapan müəssisənin reputasiyası.

İşgüzar fəallığın miqdarca qiymətləndirilməsi iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. arıtm sürətini təmin edən əsas göstəricilər üzrə planların yerinə yetirilməsi dərəcəsi;
2. müəssisənin resurslarından istifadənin səmərəliliyi səviyyəsi.

Təhlilin birinci istiqamətini həyata keçirmək üçün əsas göstəricilərin müqayisəli dinamikasını nəzərə almaq lazımdır. Xüsusən də aşağıdakı nisbət daha optimal sayılır:

$$S_{BM} > S_{SAT} > S_{AK} > 100\%$$

Burada,

S_{BM} – balans mənfəətinin sürətinin dəyişilməsini;

S_{SAT} – məhsul satışının sürətinin dəyişilməsini;

S_{AK} – avans kapitalının artım sürətini göstərir.

Göstərilən asılılığı belə başa düşmək olar:

1. müəssisənin iqtisadi potensialı artır;
2. iqtisadi potensialın artımı ilə müqayisədə satışın həcmi daha yüksək sürətlə artır.
3. mənfəət daha üstün sürətlə artır

Belə asılılıqlar müəssisənin iqtisadiyyatının “qızıl qaydaları” adlanır. Lakin belə asılılıqlardan kənarlaşmalar da mümkündür. Bu heç də mənfi meyllərə gətirib çıxartmır. Məsələn, istehsalın modernləşdirilməsi və yenidən qurulması ilə əlaqədar yeni istehsal güclərinin əldə olunması, inkişaf güclərinin əldə olunması,

inkişafın yeni, perspektiv sahələrinin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Belə bir vəziyyət xeyli maliyyə qoyuluşlarına gətirib çıxarır. Həmin qoyuluşların isə öz növbəsində qısa müddətdə səmərə verməsi mümkün deyildir.

Müəssisənin işgüzar aktivliyinin miqdarca qiymətləndirilməsinin ikinci istiqamətini həyata keçirmək üçün (material, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi) müxtəlif göstəricilər tətbiq edilir. Bu göstəricilər təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi prosesinin dinamikasını əks etdirən özünəməxsus mikromodeldir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin ölçüsünün ən mühüm üsullarından birisi aşağıdakı göstəricilərdən hər hansı birinin hesablanmasıdır:

- 1) Avans olunan ehtiyatların səmərəliliyi;
- 2) İstehlak olunan ehtiyatların səmərəliliyi.

Bu göstəricilər müəssisənin işgüzar aktivliyi dərəcəsini xarakterizə edir. Bundan başqa beynəlxalq praktikada aşağıdakı əmsallardan istifadə olunur:

1. Kapitalın ümumi dövranı əmsalı (K_1);

$$K_1 = N/J_{\text{orta}}$$

burada,

N – məhsulların, iş və xidmətlərin satışından vəsait,

J_{orta} – balansın yekun dövrü ərzində orta.

2. Mebel vəsaitlərinin dövriyyəsi əmsalı (K_2);

$$K_2 = N/E_{\text{orta}} + R_{\text{orta}}$$

Burada,

E_{orta} – ehtiyatların və məsrəflərin orta kəmiyyətini,

R_{orta} – isə pul vəsaitlərinin, hesablaşmaların və sair aktivlərin orta kəmiyyətini;

3. Material dövriyyə vəsaitlərinin əmsalı (K_3);

$$K_3 = N/R_{\text{orta}}$$

4. Hazır məhsulların orta kəmiyyəti (K_4);

$$K_4 = N/R_{\text{hm}}$$

5. Debitor borclarının dövranı əmsalı (K_5);

$$K_5 = N/D_{\text{orta}}$$

6. Debitor borclarının dövranının orta müddəti (K_6);

$$K_6 = 365 / K_7$$

7. Kreditor borclarının orta müddəti (K_7);

$$K_7 = R / K_{orta}$$

8. Kreditor borclarının dövranının orta müddəti (K_8);

$$K_8 = 365 / K_7$$

9. Əsas vəsaitlərin və sair dövriyyədən kənar aktivlərin fond verimi (K_9);

$$K_9 = R / A_{orta}$$

10. Xüsusi kapitalın dövranı əmsalı (K_{10});

$$K_9 = R / XK_{orta}$$

NƏTİCƏ

1. Son dövrlərdə müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələr və şirkətlər tərtib etdikləri maliyyə hesabatlarının aydınlığına və məzmunluluğuna çox çalışırlar. Artıq 20 ildən çoxdur ki müəssisələrin mühasibat hesabatlarının dövlət statistika orqanlarına təqdim olunması dayandırılmışdır. Belə vəziyyəti normal hal saymaq olmaz. Belə ki, hesabatların aşkarlığı sahibkarları və kreditorları cəlb etmək üçün müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi haqda digər müəssisələrə, təşkilatlara və digər istifadəçilərə informasiya vermək üçün çox mühümdür.
2. Təqdim olunan maliyyə hesabatlarının bütün şəxslər tərəfindən başa düşülməsi və anlaşılması bazar münabətləri şəraitində fəaliyyət göstərən hər hansı bir müəssisənin kommersiya və maliyyə fəaliyyəti üçün çox vacib məsələdir. Qeyd etmək lazımdır ki, qüvvədə olan hesabat forması əvvəlki illə müqayisədə xeyli sadələşdirsə də və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə qismən uyğunlaşdırılsa da, onun bir sıra maddələrini dərk etmək, hesablamaq bəzi çətinliklər yaradır. Müəssisənin fəaliyyəti ilə tanışlıq göstərir ki, yeni hesabatın formalarını, xüsusən balans beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq sahəsində görülən işləri davam etdirmək məqsədə uyğundur.
3. Hazırda qüvvədə olan hesabat formaları bütün sahələr üçün demək olar ki vahiddir. Belə ki, hesabatın bütün formalarını həm sənaye, həm tikinti, həm ticarət, həm nəqliyyat, həm kənd təsərrüfatı, habelə digər sahələrdə tətbiq edilməsi mühümdür. Bu və ya digər sahənin xüsusiyyətləri yalnız statistik hesabatlarda əks etdirilir. Bizim fikrimizcə, təkcə statistik hesabatlarda deyil, illik mühasibat hesablarının müvafiq formalarında da hər bir sahənin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən bir sıra mühüm sintetik göstəriciləri əks etdirmək lazımdır
4. Qüvvədə olan maliyyə hesabatı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan 4 hesabat formasını özündə birləşdirir: mühasibat balans; mənfəət və zərər haqqında hesabat; pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat, kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat. Mühasibat balans hesabatının əvvəli ilə müqayisədə

müəssisənin maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliyi müəyyənləşdirir. Mənfəət və zərər haqında hesabat isə hesabat ilinin əvvəlindən etibarən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini özündə əks etdirir. Yeni hesabatda hər hansı bir plan və yaxud normativ göstəricisinin olmaması nə məqsəd güddüyü əslində anlaşılmır və əsla özünü doğrultmur.

5. Mövcud mühasibat balansında “möhkəm passivlər” maddəsi artıq yoxdur. Belə bir vəziyyət xüsusi dövriyyə aktivlərinin artıqlığı və yaxud çatışmamazlığına qiymət verilməsi işini əslində qeyri-mümkün etmişdir. Habelə, hamı tərəfindən qəbul edilmiş metodika üzrə mənfəətin plan göstəriciləri ilə analitik qaydada üzləşdirilməsinə imkan vermir. Bu hal iqtisadi təhlili işinin operativ və səmərəli təşkilinə müəyyən çətinlik törədir.
6. Hesablar planına “Sair gəlirlər və xərclər” adlı yeni hesabın əlavə olunması vaxtı çoxdan çatmışdır. Bu vaxtın tərkibində aşağıdakı subhesabların açılması məqsədə uyğundur: 1) əməliyyat gəlirləri; 2) əməliyyat xərcləri; 3) satışdan kənar gəlirlər; 4) satışdan kənar xərclər; 5) digər təşkilatlarda iştirakdan gəlirlər; 6) faizlərdən gəlirlər; 7) faizlərin ödənilməsinə çəkilən xərclər; 8) sair gəlirlərin və xərclərin saldosu.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu”, Bakı-2005
2. “Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 sayılı Qanunu”, Bakı-1994
3. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi haqda 2001-ci il 11 iyul tarixli Qanun”, Bakı-2001
4. Nazirlər Kabinetinin “Beynəlxalq Mühasibat uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAMI” (20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar).
5. “Müəssisələrin Uçot Siyasəti haqqında Əsasnamə” (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli 5 sayılı əmri).
6. “Mühasibat (maliyyə) uçotu” - dərslik, 35 ç.v. – 2003-cü il (müəlliflər kollektivi tərəfindən).
7. S.M.Səbzəliyev, R.Ş.Hacıyev – “Auditin əsasları” - dərslik, 31,0 ç.v. 2003-cü il.
8. S.M.Səbzəliyev – “Mühasibat (maliyyə) hesabatı”- dərs vəsaiti 16 ç.v.- 2003-cü il.
9. Q.R.Rzayev – “Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit” dərs vəsaiti, 10,8 ç.v. 2000-ci il.
10. Q.R.Rzayev – “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı”, dərs vəsaiti, 11 ç.v. 2004-cü il.
11. О.В.Соловьева. МСФО и ГААП: учет и отчетность. М, 2003.
12. Н.Н.Хоханова. Международные стандарты финансовой отчетности. Ростов-на-Дону, 2002.

- 13.Т.И.Малькова. Теория и практика международного бухгалтерского учета. Санкт-Петербург, 2001.
- 14.О.В.Рожнова. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности. М, 2003.
- 15.Нидлз Б, Андерсон Х, Копдуелл Д, Принципы бухгалтерского учета. М, 1994.
- 16.Качалин В.В. Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами GAAP. М, 1998.
- 17.Мюллер Г. И др. Учет: международная перспектива. Минск, 1996.
- 18.Ж.Ришар. Бухгалтерский учет: теория и практика. М, 2000
- 19.Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. М, 1996
- 20.Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. М, 2000.
- 21.Соловьева О.В. Зарубежные стандарты учета и отчетности. М, 1998.
- 22.Стуков С.А., Стуков Л.С. Международная стандартизация и гармонизация учета и отчетности. М, 1998.
- 23.Хендриксон Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета. М, 1997.
24. Шнейдман Л.З. Тенденции регулирования бухгалтерского учета в международной практике. М, 1997.
25. А.Кərimov. Mühəsibat ucotu, vergilər. Bakı-2014.
26. S.Səbzəliyev, V.Quliyev,İdarəetmə ucotu, Bakı-2014
27. Ə.Sadıqov və b. Mühəsibat ucotu, Bakı-2012
28. В.Суйц. Управленческий учет. Москва-2007
- 29.Международные Стандарты Финансовой Отчетности. П.Сапожникова, Москва-2012.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət iqtisadi kateqoriya olmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirir, hazırlanılan malların (iş və xidmətlərin) səmərəlilik meyarıdır, habelə izafi məhsulun dəyərini əks etdirən xalis gəlirin formalarından biridir.

Mənfəət necə bir iqtisadi kateqoriya kimi müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

Mənfəət müəssisəninin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan iqtisadi səmərəni xarakterizə edir. Müəssisədə mənfəətin mövcudluğu o deməkdir ki, onun fəaliyyəti ilə əlaqədar gəlirlər xərcləri üstələyir.

Mənfəət stimullaşdırıcı funksiyaya malikdir və o, eyni zamanda müəssisənin maliyyə nəticələri və maliyyə resurslarının əsas ünsürüdür. Vergiləri və digər məcburi öhdəlikləri ödədikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin payı istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, müəssisənin elmi-texniki və sosial inkişafı, işçilərin maddi marağının maliyyələşdirilməsi üçün kifayət həcmdə olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında yuxarıda sadalanan məsələlərin kompleks şəkildə araşdırılmasında müəyyən laqeydliyə və durğunluğa təsadüf olunur.

Yuxarıda qeyd olunanlar bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin uçotu və təhlili mexanizminin təkmilləşdirilməsi işində prinsipcə yeni araşdırmalara həsr olunan tədqiqatın aktuallığını bir daha sübut edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasının başlıca məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinin gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Bununla əlaqədar olaraq dissertasiya işinin qarşısında bilavasitə aşağıdakı vəzifələr durur:

- mənfəətin mahiyyəti və funksiyalarını tədqiq etmək və açıqlamaq;

- maliyyə nəticələrinin göstəriciləri sistemini öyrənmək və onların uçotu və təhlilinin metodologiyasının ümumi əsaslarını formalaşdırmaq və i.a.

Tədqiqatın predmeti və ümumi metodologiyası. Tədqiqatın predmeti dedikdə, maliyyə nəticələrinin formalaşmasının uçotu və təhlilinin nəzəri, metodik və praktik məsələlərini araşdırmaq başa düşülür. Aparılan tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının qanunları, Respublika Prezidentinin fərman və sərəncamları, habelə Nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin gəlirlərin və xərclərin formalaşması üzrə normativ sənədləri, bazar iqtisadiyyatının müasir şəraitində müəssisələrdə mənfəətin formalaşması və istifadəsinin uçotu mexanizmi təşkil edir.

İşin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində maliyyə nəticələrinin mahiyyəti və vəzifələrinin açıqlanması və dəqiqləşdirilməsi də öz təcəssümünü tapır. Dissertasiyada əsaslandırılır və sübut edilir ki, mənfəətin mahiyyəti və vəzifələri istehsal üsulundan asılı olmayaraq dəyişilməz qalır. Bununla əlaqədar qeyd olunur ki, mənfəətin formalaşması və istifadəsi mexanizmi eyni istiqamətdədir və onlar bütün hallarda mənfəətin kəmiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Magistrant, dissertasiya işində mənfəətin formalaşması və istifadəsinin uçotu və təhlili prosesində bir sıra çatışmamazlıqları aşkara çıxarmışdır.

İşin praktik əhəmiyyəti. Maliyyə nəticələrinin uçotuna və təhlilinə dair müəllif tərəfindən hazırlanılan və formalaşdırılan nəzəri və praktik tövsiyyələr müəssisədə mənfəətin formalaşması və uçotu mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsasını qoya bilər. Nə qədər ki, uçot və təhlil belə bir mexanizmin ünsürüdür, bir o qədər də işdə verilən nəticə və təkliflər mənfəətin uçotunun təkmilləşdirilməsində mühüm istiqamət sayılır.

Maliyyə nəticələrinin uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsinə dair müəllifin irəli sürdüyü təkliflər müvafiq normativ sənədlərin işlənilib hazırlanılmasında da müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər.